

И. Ф. ЛЯНСЬКИЙ

91
Ф-57

ВІД ПОРОГІВ ДО
МОРЯ

М. ФІЛЯНСЬКИЙ

ВІД ПОРОГІВ ДО МОРЯ

~~164937~~

~~178941~~

53966

(ДОРОЖНІ ЕТЮДИ)

~~154565~~
~~662728~~

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ НАРКОМОСВІТИ
УСРР ПО СЕКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДОЗВОЛИВ ДО ВЖИТКУ
ЯК ПОСІБНИК У РОБОЧІЙ БІБЛІОТЕЦІ ВЧИТЕЛЯ УСТАНОВ СОЦВИХУ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1928

Печатено 1928

Бібліографічний опис та шифри
для бібліотечних каталогів на цю
книгу вміщені в „Літописі Укр.
Друку” та „Картковому Репертуарі”
Української Книжкової Палати

Бібліотека Філія
Української Книжкової Палати
при Східноукраїнській Академії наук

Степ і море. Човен і пароплав. Греччина і Скити. Перезитки первісних форм і останнє слово техніки. Ще й досі пишній „Великий Луг“ і пустелі колишньої Гілеї.

Вогкий холодок соснового бору і гарячі піски виноградних плантацій. Спокійне дзеркало Дніпровського затону і „пекло“ порогів. Мазня недоучки і шедевр Боровиковського. Епархіяльний трафарет і поряд із ним — Растреллі і Томон. Незграбний ідол половецького дикуна і шедевр Канови. Всі ці моменти, що їх об'єднує терен Дніпровського басейну, ще ніколи не виступали так яскраво, так рельєфно, як виступають вони тепер на загальному тлі епохального моменту, весь зміст і масштаб якого ще далеко не дійшов до певного уявлення в колах широких мас.

Хто має простежити кілька кроків того шляху, що нині весь живе здійсненням великої проблеми, яка за наших днів зросла й постала як конкретний факт, той не спинятиметься над тим або іншим явищем з точки зору огляду „достопримечательностей“: кожен крок його подорожі мимоволі проходить крізь призму майбутнього, що має стати в новім оточенні майже чи не всіх форм життя. І тільки пам'ятники давноминулого, що ними засіяно терен степових просторів, спинять і прикують його погляд мертвим туманом доісторичних подій: приймемо й їхнє непорушне мовчання; їм уже не взяти участі в усьому тому, в чому беремо або бажаємо взяти ми, свідки сучасного життя, розмах якого ховає під собою тих, хто не зрозумів його амплітуди, і виносить на арену історії тих, для кого дрібниці першого плану не затьмарюють перспектив майбутнього: увесь наш час виріс на тому, що під цими пам'ятниками поховано.

Натураліст і етнограф, історик і археолог, господар і комерсант, фахівці суто академічних дисциплін — нумізмат, фольклорист, спелеолог, — кожен знайде на терені цього шляху необміжене поле вражінь, безліч окремих моментів, ще не тільки не ув'язаних наукою в один безперервний процес, а й цілком нових, до останнього часу їй невідомих.

І можна сказати, не боячись утрировки, що ні на загальному змісті явищ, ні на тлі того оточення, в умовах якого починає перед нашими очима з туману віків бити джерело майбутнього, ще не спинив уваги й не виявив себе ні співець, ні художник. Шлях, що його ми маємо перед собою, остільки повний змісту, що навряд чи знайдеться хоча б одна сфера діяльності людини, яка б не знайшла собі відображення, навряд чи знайдеться момент історії України, який не залишив би на ньому яскравих наслідків. Стан людини палеолітичної доби, неоліту, часів трипільської культури, бронзи, грецької колонізації, мандрівників, слов'янського розселення, татарщини, козаччини аж до пам'ятників нашого часу, що з них ще не зійшли доконче сліди хвиль революційної доби — всі ці часи залишили своє тавро в пам'ятниках матеріальної культури.

На протязі шляху, взявши навіть обмежений терен — від Дніпропетровського й кінчаючи низовою Наддніпрянщиною та Чорноморським побережжям, ми можемо дослідити всі головні галузі сільсько-господарських культур, перейти всі зміни їхнього технічного стану, починаючи з досі ще живого дерев'яного плуга, від способів, що їх вживала людина тисячу років тому, до останніх досягнень агрономічної науки.

Техніку та промисловість виявлено в усіх галузях, що їх потребує сучасність, за найрізноманітнішими умовами їхнього технічного стану, починаючи від первісних кустарних форм до грандіозних фабрично-заводських підприємств з їхнім механічним устаткуванням, де техніка сказала своє останнє слово. І можливо, ще не досягнення техніки, не останнє слово науки, а рештки старовини, негативні риси дадуть нам найгостріший матеріал до всебічного зрозуміння своєчасности й неодмінности того завдання, що його поставлено на чергу дня та що об'єднується словами „Дніпровське будівництво“. На пам'ятниках мистецтва ми можемо простежити і простудіювати майже чи не весь хід його історії. В галузі будівництва ми знайдемо відображення форм класичних, романських, візантійських, готику, ренесанс, ампір, модерн, зразки народного українського стилю й перші спроби синтези окремих елементів народньої творчости в застосованні їх до вищих будівельних форм.

У збірках музеїв (Київ, Дніпропетровське, Херсон, Миколаїв, Одеса) маємо експонатний матеріал, що став приступним

для широких кіл лише за останні часи, на якому ми можемо простежити найголовніші напрямки малярства: повз нього вже не може пройти жодний історик мистецтва.

Мистецтво прикладне дано за весь час історії, від первісних форм неолітичної доби до витончених шедеврів севру. Що до кераміки часів грецької колонізації, то на експонатах місцевих музеїв ми маємо матеріал першорядного наукового значіння, що вже набув собі широкої популярності в колах представників західно-європейської науки.

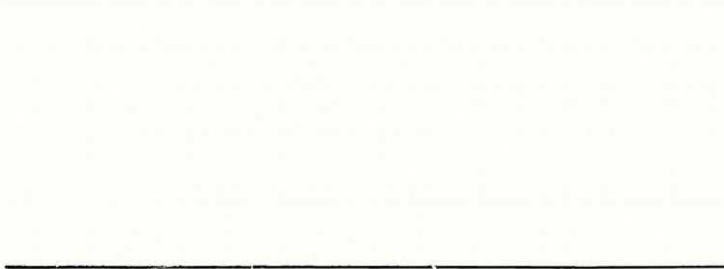
Ми не помилились, коли скажемо, що навряд чи знайдеться в межах усього СРСР інший шлях, де б подорожній знайшов поряд стільки контрастів, стільки широкости й гостроти моментів природи, повних історичного змісту й масштабу майбутнього й водночас остільки близьких територіяльно й приступних до дослідження, як той шлях, яким ми маємо прямувати. Чи спинимось ми саме на Дніпрових порогах, чи на всесвітньо відомій Асканії, чи над тереном Ахілового перебігу, засланого хмарами перелітних птахів під час їхнього весняного та осіннього мандрування, чи над могутнім відслоненням криворізьких надер, чи над рештками ольбійських руїн, чи саме над тереном землі, що щодня розгортає нову сторінку історії,— скрізь ми бачимо теми дослідження, що стоять на тлі степових просторів, морського безмежжя, глибу історичних подій, як яскраві плями неповторних моментів, як виключні джерела своєрідних вражінь.

Коли, скінчивши подорож, ви повертатиметесь назад, ще довго сонна хвиля тирсового степу зриватиметься буйним валом морського прибою, приземкуватий солом'яний дах — легким льотом залізної конструкції, хмурий насип плескуватої могили — велетнем - пірамідою червоної руди, холодок заспіваної верби — блискучими плямами Люстдорфа. І в калейдоскопі вражінь вам не легко буде розібратись, що саме найбільш спиняло вашу увагу: чи примітив первісного побуту, чи гострий момент промислового ландшафту, чи відгук історії, чи перспективи завтрішнього дня.

Нас ніхто й ніщо не неволить: проїдемося від порогів до моря, не обмежуючи свого часу рямцями нудних завдань, не додержуючись битого шляху. На Криворіжжі зупинить нас не залізна руда, а звичайний камінь, спустимося не в шахти, а в кар'єри. А, наблизившись до Асканії, звернімо

з дороги саме під ворітьми й замість того, щоб увійти в розкішну оазу, що закликає нас всесвітньою славою, заночуймо між хащами шелюжини наддніпрянських пустель, деє між барханами пісків сипучих.

Не завантажуючи себе низкою літературних джерел, не цуратимемось іноді нагадати про тих, що допоможуть нам підійти до того чи іншого явища з його історичного боку, однаково, чи то буде Геродот, чи Герберштайн, чи Лясота, чи Боплан, чи то свідок недавніх подій, столітній дід, німець-колоніст, прізвіще якого „таке круте, що ніяк його й не запам'ятаєш“. Не забиватимемо пам'яті й силою технічних назов; отже й тут не можливо цілком без них обійтися: прямуючи поміж Дніпровськими берегами, ви ж сами не раз візьмете в свої руки весла й покладете їх між „кочотками“, станете вибирати воду з дуба „споликом“, важкою ходою пройде повз вас і „шаланда“, і „берлина“, і „лайба“, а, поминувши Ненаситецьке пекло, на острові Піскуватуму за вечерею саме на тому місці, де вечеряли й ми, сами навчйтесь готувати смачний „саламур“.

Є дві славетні назви... це: пороги та Київ.

„Гербеній“

„Бе путь... вверх Днѣпра волок до Ловаті, по Ловаті вніті в Ілмер озеро великоє, із него же озера потечеть Волхов і втечеть в озеро великоє Нево, того озера Устье внідет в море Варяжськоє...“

Так розповідає нам літопис про великий водяний шлях, що перетинав Русь із півночі на південь.

Цей шлях і за часів далеко раніших від літописних переказів був за головну артерію торговельних зносин між народами, що мешкали: на півночі—на узбережжі моря Варязького (Балтики), в південному краю—на узбережжі Чорного моря.

З VIII ст. до нашої ери прометні грецькі колоністи стали хазайнувати на північному узбережжі Чорного моря, і конкретні докази впливу грецької культури маємо в низці

Мал. 1. Грав. 1555 р. (З твору Магнуса: *Hystoria de Gentibus Septentrionalibus*)

речей археологічного дослідження, що доходять до теренів верхньої Наддніпрянщини.

Греки сміливо й уміло ставилися до поширення торговельних справ, використовуючи всі економічні можливості зносин не тільки з сусідами, а й з народами найдальших країн.

Мал. 2. Обшиванка

„Звідціль прямо великий шлях на північні терени через усю Скитію, Центральну Азію, досягаючи Алтаю. Тут можна дістати всього, що тільки здобувалося по той бік моря, і народам, що мешкали на північ від моря, не було потреби самим подорожувати по товари в далекі й небезпечні країни“. „З чорноморських країн,— каже пізніш історик Полібій,— до нас прибуває худоба й сила як - найкращих рабів, нам надсилають звідціль мед, віск і дуже багато солоної риби; з продуктів, на які багата наша країна, вони одержують маслини, вино... а хлібом обмінюються: то ми їм, то вони нам“.

Ще на сто років пізніше Страбон каже: „Мандрівники надсилають нам невільників, кожу, а від нас одержують одяг, вино й усякі інші речі для культурного вжитку“. Отже,

за даними археологічних дослідів треба вважати, що особливо значіння, найбільшого поширення торговельних зносин великий водяний шлях набуває пізніше: саме з VII, VIII та IX ст. ст. нашої ери ми маємо силу речей, особливо монет норманського, візантійського та арабського походження, що їх знайдено на протязі течії Дніпра, Волхова, Західньої Двини до узбережжя Варязького моря.

Мал. 3. Баржа

Розвиток торговельних і взагалі економічних зносин не міг набути постійного, регулярного характеру: умовини тих часів не дозволяли їм вийти на певний шлях, сталий ґрунт поступовного безперервного процесу; вплив класичної візантійської чи західньо-європейської культури (пізніших часів) завжди стояв під погрозою не тільки перерви культурно-економічного підвищення народів, що мешкали на терені басейну Дніпра, а й повного знищення всіх попередніх досягнень. Хмари диких отар мандрівників, одна по одній насуваючись з євразійських просторів, не раз і на довгий час змітали всі здобутки, всі надбання часів порівняного спокою, і ми маємо цілу добу історії степового терену, що про неї нам ніхто й нічого не скаже.

З тих літописних даних, що стосуються порогів, перші відомості маємо з 950 року, від імператора Костянтина Багрянородного, який присвячує порогам досить детальний і цікавий опис.

З цього опису видно, що вже й тоді терен порожистої частини Дніпровського шляху розглядали, як велику перепону, яка гальмувала справу зносин.

„Роси, — каже він, — не наслідуються переїздити порогами, зупинившись десь поблизу, вони висаджують людей на берег“.

Торговельні каравани, прямуючи великим шляхом, були завжди не тільки під безпосередньою небезпекою аварій, а й під постійною погрозою раптового нападу мандрівників, що, користуючись із труднощів переїзду, утворювали засади на „гостей“, грабували їхні товари й забивали подорожніх.

„На Ненаситецькому порозі сходять із човнів і становлять сторожу від нападів печенігів. Невільників ведуть берегом на цепу, частина їх тягне човни вздовж берега, частина несе їх на руках. Поминувши пороги, кладуть речі знов на човни й пливають далі“.

Порогами проходили не тільки каравани з товарами, а й військові дружини, і для них пороги теж були місцем „великої небезпеки“. За часів пізніших маємо відомості від польського історика Еріха Лясоти (XVII ст.), французького інженера Боплана з його цікавого твору, Гербенія (XVII ст.): „Я проїхав усі тринадцять водоспадів, — каже Боплан, — слід зауважити, що в межах порогів подорож з сотнею, навіть з тисячею чоловіка — річ небезпечна. Ціле військо, що йде степом, повинне бути наготові, бо татарва о п'яти, шости й десяти тисячах верхівців увесь час гасає по широких дніпровських просторах“.

Не зважаючи на те, що пороги від найдавніших часів були непереборною перепороною великого шляху, яка гальмувала справу торговельних, військових і інших зносин, ніхто не дбав тоді за те, щоб так або інакше взятись за боротьбу з нею. З одного боку, така боротьба потребувала надзвичайних заходів, яких не знала техніка тих днів, а з другого боку, були часи, коли наявність такої перепони відгравала навіть позитивну роль; такі були, наприклад, часи козаччини, коли пороги були тою твердиною, за якою зростала міць своєїрідної військової організації.

Тільки з тієї доби, коли степові простори звільнилися доконче й назавжди від мандрівників, коли „запоріжжя“ згубило своє значіння, як захист від їхніх постійних нападів, коли терен південної України набув конкретної можливости здійснити широкі економічні перспективи, роля Дніпра знову набуває першорядного значіння, а боротьба з порогами,

Мал. 4. Шляхом від Дніпропетровську до Козацького порогу

що зводили його ролю на нівець, зростає до однієї з чергових проблем. Ще пізніше ця проблема має постати в зовсім новому освітленні в звязку з могутнім розвитком гірництва, а досягнення техніки дадуть змогу вирішити завдання в грандіозному масштабі.

„Истребление... неудобства от порогов в рассуждении плавания было в мыслях у блаженныя памяти Петра Великого, но сей государь... видя, что по тогдашнему времени еще нельзя России надеяться той пользы, какой от толикаго труда ожидать надлежало, на чато е чищение порогов оставил“¹⁾.

„Чищение“ переведено за такими заходами, що „неудобства в рассуждении плавания“ залишились в їхньому

¹⁾ Акад. Зуев. Путешественные записки 1787 года.

первісному стані. Інакше поставилася до того ж питання влада наприкінці XVIII ст., з перших часів колонізації тодішнього Новоросійського краю. Хоч в яких потворних формах її провадилося, час узяв своє: голі простори степових теренів зачервоніли плямами череп'яних дахів по селищах колоністів, зазеленіли квадратами плантацій, закуріли димарями перших заводів. На місці невеличкого запорізького села Полевиці над високими берегами Дніпра виростав Катеринослав; саме в серці степу, в царинах порогів меноніти розповсюджують західньо-європейські спроби сільсько-господарських культур.

Забезпечені пільгами та привілеями, задаровані найкращими площами первісної землі, звільнені від податків і всяких інших обов'язків, що їх вимагала влада від місцевого населення, колоністи швидко звиклися з новими умовами й стали почувати себе на Україні краще, ніж дома. Поряд із ними фаворити, пани, різні реєстратори, архівари та інші службовці одержували наділи сотнями, тисячами й десятками тисяч десятин. Не дозволялося наділяти землею тільки бідноту: однодвірців та селян. Швидкий темп колонізації, будування нових міст, економій, фабрик, заводів у зв'язку з будуванням чорноморської флоти, що за той час розпочалося, потребували великої сили матеріялів, особливо будівельних, а між ними зокрема лісу, що його можна було дістати лише з верхів'я Дніпра, переправивши водою. Ці нові умови життя терену за перших кроків його розвитку стали потребувати й поліпшення того єдиного (за відсутністю залізниць) шляху, що ним можна було постачати будівельні матеріяли з лісових теренів верхової Наддніпрянщини. В першу чергу, природно, звернено увагу на поліпшення переправи через пороги.

Перші роботи розпочато з 1785 року, коли полковникові Фалееву доручено знищити найнебезпечніші „камні“ порогів та „забор“.

Каменярів вивозили з Тули й виплачували їм по 5 копійок на день.

Року 1795 доручено інженерові Франсуа де-Воланові розробити проєкт поліпшення справи судноплавства за попереднім дослідженням усіх порогів. Цей проєкт де-Волана базувався на побудові окремих каналів із шлюзами коло порогів: Кодацького, Сурського, Лоханського та Ненаси-тецького. Виконати справу доручено тому самому Фалееву.

Року 1799 Фалеев збудував канал коло Ненаситецького порогу, 1805 року збудовано коло того самого каналу двокамерного шлюза.

За дальші роки побудовано канали з тамами на порогах: Кодацькому, Сурському та Лоханському.

Жодна з цих будов не досягла мети: на Ненаситецькому каналі місце для шлюза вибрано невдало, підхід до нього

Мал. 5. Рештки фортеці Боплана

з головного фарватеру був дуже важкий, шлюзові камери короткі. Сплавщики обминали канал, користуючися з старого Козацького ходу, простуючи порогами. І шлюзи, і канал залишилися непристосовані, а рештки їх ще й досі стоять у руїнах.

Те саме маємо на Кодацькому та інших порогах. Протягом часу деякі з них пристосовано під греблі до водяних млинів.

Справа на цьому не спинилася. Населення розросталося за першу половину XIX ст.: тільки колоністів - німців налічувалося до 100.000 чоловіка.

Року 1824 інженер-майорові Шишову знову доручено дослідити пороги, щоб на підставі дослідження скласти нового проєкта.

За проектом Шишова збудовано канала на Кодацькому порозі проти лівого берега та тамі з обох боків каналу. Будову переведено на цей раз досить удало, канал пробув п'ять років без ремонту й дав бажані наслідки. Вдачею зацікавилися відповідні інстанції, влада дала кошти, і за період 1843 — 1854 років побудовано тієї самої системи канали й на інших порогах, а на Ненаситецькому—два : Верхній та Нижній.

Мал. 6. Рештки Фалеевського шлюзу на Кодацькому порозі

Отже, і ці споруди не виправдали тих широких надій, що малися на меті за низкою проєктів. Головна хиба їх була в тому, що більшість каналів побудовано не на головному фарватері Дніпра, а там, де за технічними умовами того часу їх можна було зручніше будувати; звертаючи до каналів із головної течії, плоти не встигають виправитись, налітають на таму й розриваються, тому й тепер сплавщики майже не використовують їх і проводять плоти старим Козацьким ходом.

Усі ці невдачі на деякий час припинили були бажання продовжувати справу, до того ж і кошти, що їх мали відповідні інстанції для поліпшення транспорту, витрачалося

переважно на будівництво мережі залізниць, що її провадилося по терену середньої Наддніпрянщини, і питання що до справи порогів знову постало лише з 1873 року, коли інженерам Лесневичеві та Мітрофанову доручено скласти нового проєкта; завданням цього проєкту було налагодити справу так, щоб судна могли вільно прямувати не тільки за

Мал. 7. Руїни Фалєєвського шлюзу на Ненаситєцькому порозі

гечією, а й з низових теренів до верхів'я Дніпра. Проєкт цей залишився в теках.

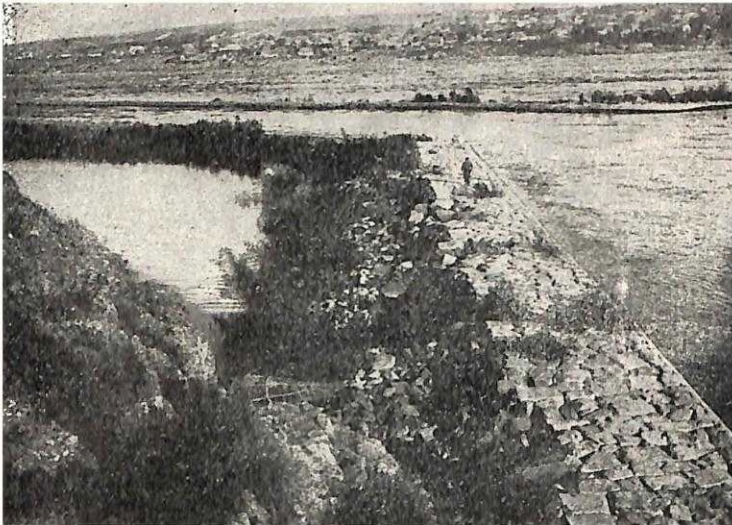
Року 1880 спробовано розв'язати завдання за допомогою „туєрних“ пароплавів (цепової тяги). Перша спроба закінчилася катастрофою.

Далі маємо цілий ряд проєктів, нарешті — пропозицію англійських капіталістів, що вимагали собі права експлуатації порогів протягом 99 років, німецьких, і, нарешті, американських мільярдерів, що мали закупити землі по обох берегах Дніпра в межах порогів.

Усі ці проєкти й пропозиції не мали будь-яких конкретних наслідків, і ми згадуємо про них лише на те, щоб виявити, скільки уваги надавалося проблемі Дніпрових порогів

і якого значіння набула вона останніми часами, викликаючи зацікавленість не тільки в представників тодішньої російської влади, а й приваблюючи увагу майбутніми перспективами представників капіталу західно-європейських країн.

Виявлення нових економічних можливостей країни не залишилося без відповідного впливу й на проблему скористування порогів.

Мал. 8. Тама каналу Вовнизького порогу

Останніми часами вона постає в цілком новому освітленні її здійснення і, залишаючи за собою всі попередні проекти, що обмежувалися майже виключно розв'язанням завдань транспортного характеру, зростає до об'єднання цілого ряду нових завдань, спричинених умовами нових перспектив.

В той час, коли за попередніми проектами центром уваги був шлях, транспорт, за проектами останнього часу осередком уваги постає енергія.

Навіть зовнішній бік, зовнішній вигляд нових планів стає цілком протилежний до планів попередніх завдань.

Кинувши загальний погляд на минуле великого шляху, ми ясно помічаємо три головні періоди його історії.

Мал. 9 Тама канави Ненаситецького порогу

Мал. 10. Перерва на тамі Ненаситецького порогу (по весні)

Перший — це період, коли людина користувалася шляхом безпосередньо, не прикладаючи власних рук до поліпшення його природних, первісних умовин, не вживаючи, певніш, не маючи можливості вжити, будь-яких технічних заходів до боротьби із стихією, що була за тим станом її культури значно вища її сил. Початок цього періоду губиться в безодні віків, коли людина вперше з'явилася на степових просторах, коли вона вперше почала використовувати сили природи, в даному разі — стихію води, кінець — майже за наших днів, за часів Петра, коли постало вперше питання про технічні заходи що до поліпшення шляху взагалі й до боротьби з головною перепоною, порогами, зокрема.

Другий період — коли цей шлях і його порожисту частину стали розглядати, як одне з чергових завдань, розв'язання якого потребувало застосування відповідних досягнень техніки. Цей другий період характеризується тим, що всі завдання, всі проєкти поліпшення шляху не виходили за межі скористування його тільки як моменту транспортного значіння.

Він закінчується наприкінці XIX ст., фактично раніш за часів будування нового „ходу“, каналів, та невідлого шлюзування порогів.

Третій період починається з того часу, коли це завдання зростає до проблеми грандіозного масштабу, що базується на підвалинах скористання всіх економічних можливостей, всіх перспектив, що стоять у прямому зв'язку з новими умовами культурно-економічних потреб. Цей третій період, що за наш час набуває епохального значіння, розпадається на дві цілком протилежні доби: перша — коли принципове уявлення потреби здійснити проблему розбивається, як конкретний факт, на „порогах“ державности, на умовинах землекористання за часів царату, другий — коли умовини землевласности, що утворилися за часів радянської влади, надали йому значіння не утопії, повної блискучих перспектив, а цілком життєвого конкретного факту. І навряд чи знайдеться з будь-якої галузі сучасного життя певніший і могутніший доказ, що виправдував би раціональність нових його основ, як той стяг, що замає над безмежжям степових просторів магічним словом останнього часу — Дн іп рельстан.

Зробіть так.

Прибувши до Дніпропетровського, побіжіть раненько на „верхній“ базар і запитайте людей із Старих Кайдаків. Перебалакайте з котрим про справу, скажіть, що ви бажали б проїхати порогами, що вам потрібний вожай. Пропишіть власне прізвище та адресу. Того самого вечора до вас надійде хтось із лоцманів, щоб умовитися з вами. Балакати довго не доведеться: кожен лоцман з першого слова зрозуміє вас — і, якщо не буде дощу, другого дня ранком ви вже залишите місто. Коли ж з екскурсартії, зверніться до окрполітосвіти в екскурсбюро, а там за вас усе зроблять.

Не надолужуйте звечора, лягайте зарані, бо ще не озветься ні „Амур“, ні „Петровський“, ні „Ленін“, як лоцман заторгає вашими дверима: він добре знає, що ви звечора не влаштувались і що на вас доведеться чекати.

Сонний швайцар знову взяв на ключ за нами двері.

Крім перекупок, навантажених повними глечиками, на вулиці ще нікого немає — місто спить.

З-під аркади широкого прекрасного бульвару вилітає перший трамвай, в ньому один пасажир — кондуктор. Він скося поглядає на наші чемодани, вузлики, кошики, але сказати йому нема чого: в трамваї пусто — і ми розташовуємось на лавках, як у себе вдома.

Сунемось на гору, минаємо гірничий інститут, проти музею звертаємо ліворуч. З гори під веселим весняним сонцем — дніпровські простори. Сходимо. Трамвай кудись собі побіг, а ми вниз, на Мандриківку, де під берегом над невеличким затоном на нас чекає товариш лоцмана. Три - п'ять хвилин — і ми на човні. Ніхто не гляне назад — коли б хто не спинив, не звернув, не порушив сонячної казки...

Кличе берег, що недавно вдягся, манить острів, що тільки вчора виринув із-під води, лащить погляд непорушне коло хмар, що піднялись і стали, забувши свій звичайний шлях, і архітектурний ансамбль могутніх осокорів, що, розташувалися понад узбережжям, гордовито стали проти сонця грудьми: гляньте, як ми п'ємо його ласку...

„Це те село, де завелися перші лоцмани. Тут колись був і отаман їхній. А он, трохи далі, саме проти Лоцманської Кам'янки — острів Московський, на ньому водомірна рейка. Як вона скаже, так ми й робимо: порогами — так порогами, канавами — так канавами; а як стане над водою так, що й рукою не дістанеш, значить, сиди й не рипайся ні з плотами, ні шаландою“.

Мал. 11 Камінь Московський під Кодацьким порогом

Лоцман прямує до невеличкої скелі, що висунулася з води серед широкого дзеркала. Нога одвикла ступати на голих площах кам'яної маси. Погляд оббігає м'які контури граніту, обмитого водами, одшлітованого кригою, обвіяного степовими вітрами протягом тисяч, десятків тисяч років. Присісти б, похмелитися після простору тихою хвилиною, що ховає його одвічний корінь...

„Перш за все Роси під'їздять до порогу, що зветься Есупі, по-нашому — не спи. Простір між урвищами берегових скель цього порогу завширшки буде з цинкастерія. Серед порогу стоять круті високі скелі. Від води, що падає вниз, — великий шум і жах.

Серединою порогу Роси не наслідуються переїздити. Приставши десь поблизу, вони виходять на землю, а човна ведуть попід берегами голі, намагаючи дно ногами, щоб не натрапити на камінь“.

(К. Багрянородний, 950 р.)

Слухаючи лоцмана, що розказує нам про село Старий Кайдак, рештки давньої фортеці, пам'ятник Богданові, ми непомітно наблизилися до першої Кайдацької забори. Нас

Мал. 12. На Кодацькому порозі

підхопило й понесло. Човен ураз став тріскою і його то виносило на гребінь, то кидало вниз.

— Тільки не хапайтеся за борт—це ще не поріг, це тільки так, трошки...

За спокійним голосом керманіча ми нічим не виявили свого хвилювання. Отже, було зрозуміло, що тільки він схитить єдиний рух весла, поставить човна боком проти хвилі—і катастрофа неминуха. І тільки потім, коли ми вже піднялися на село, лоцман признався, що забору можна було й поминути; він навмисно провів нас бурлястою частиною, щоб придивитися до нас, глянути, як ми себе почуватимемо й як йому наперед поводитися з нами.

Знаючи, що в Старих Кайдаках є на що подивитись, ми не стали відразу прямувати далі, а, поминувши острів Кодачок, пристали до берега.

У нашого лоцмана Івана Макаровича Абдули, крім хати, де мешкає його родина, є дві світлі чисті хатини. Не забудьте заскочити до нього. Тільки слід зауважити, що, коли ви заглянете до нього ранком у свято, жінки не буде дома, а без неї він не знайде ні хліба, ні крашанки, ні чаю, ні цукру: ходитиме коло самовара та лаятиме клятого попа, що довго не пускає з церкви. До вас підійде й його батько — старий лоцман. Не турбуйтеся розказувати йому за себе: він тільки обведе вас очима — і вже знатиме і хто ви, і звідкіля приїхали, і чого вам треба — бачить по халеві.

Село Старі Кайдаки розташувалося на правому березі Дніпра. Його царини, особливо з півночі, в цікавих урвищах та проваллях; на них можна простежити геологічну структуру четвертинних покладів, а, піднявшись берегом у напрямку Дніпропетровського, відслонення цікавих гірських порід, між ними нескористовані декоративні матеріяли — зелені діорити та чорний граніт глибокого кольору.

Спускаючися селом до берега, зверніть увагу на цікавий архітектурний силует місцевої церкви — яскравий зразок українських дерев'яних форм, коли б не псували його чистих рис „ропетовські“ рушники з їхнім дешевим прорізним орнаментом.

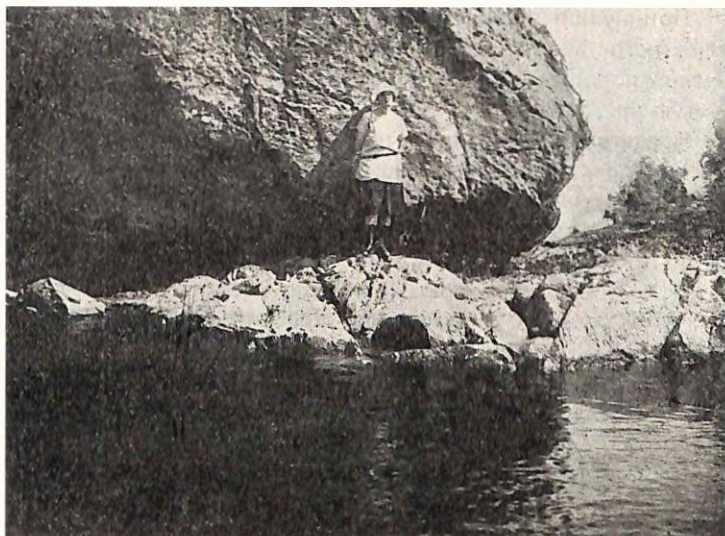
Ще трохи вниз — і перед вами свідок історичних дій часів козаччини, високий вал, рештки фортеці. Земляний насип зберігся досить гарно; можна й тепер до дрібниць простежити її колишній план. Спорудив її 1635 року Боплан; того самого року її зруйнували козаки під керівництвом кошового отамана Сулими, знову одбили поляки і, нарешті, взяв її Хмельницький. Після того фортеця залишалася в руках запорожців до зруйнування Січі.

Саме проти села на правому березі Дніпра — рештки невдалої Фалєєвської каналу; тепер її пристосовано під водяного млина.

З таму каналу видно весь Кайдацький поріг.

Він не спинить ні „високими скелями“, ні „великим шумом та жахом“, що за них каже Багрянородний: ці скелі давно знищено за час робіт, що їх кілька разів провадилося на порогах „для устранення неудобств в рассуждени плавания“.

Отже, коли ви знов сядете на човна, і лоцман, минаючи канаву, поведе вас просто порогом, ви не раз згадаєте Росів, що „не насмілювалися переїздити пороги серединою“: півкілометра вас нестиме хаосом скель, ледве прикритих водою, і тільки великий досвід лоцмана, що знає кожен крок Козацького ходу, кожен камінь і камінець, знову виведе вас

Мал. 13. Камінь Багатир

на широке безпечне плесо, і, коли зникатиме шум Старого Кайдака, до вас донесеться тихим рокотом спокійний перепад Сурського порогу.

За Пурисовою заборою праворуч — німецька колонія Ямбург. Коли не лінки — забіжіть. Тут мешканці не бояться пожежі, майже кожен будинок під череп'яним дахом. На вулицях двічі на день гуляє мітла. Кожен німець п'є — і ніколи ви не побачите п'яного. Ямбурзьку бричку знає вся округа. Чи купите її на ярмарку, чи замовите її в майстра, вона виправдає свої гроші. Коли на ободі трапиться сучок, німець при вас здере фарбу й скаже: „Глядіть, коли станете перетягати обода, щоб гайка не попала на це місце“.

Вісімдесят метрів Сурського порогу ви пройдете човном спокійно: він небезпечний лише для плотів через велику кількість підводного каміння, що його розкидано перед порогом.

Після Кайдацького переїзд Сурського порогу здаватиметься вам забавкою, а все ж не надумуйте пливти куди вам забажається й добре слухайтесь лоцмана.

Поминувши Лоханського, велить лоцманові під'їхати до ефектного велетня Багатир. Візьміть молота й одбійте кусень породи, помочіть його у воді — він виявить оригінальний колір.

Протягом п'яťох кілометрів ви прямуватимете спокійним плесом до канави Звонецького порогу. Обов'язково причальтесь до тами: вона найкраще зберіглася. Не шкодуйте часу — переїдьте до правого берега з молотком у руках, обдивіться його скелі.

За „чорною“ заборюю, коли буде тихий день, ви зачуєте далекий шум: то подає голос Ненасиць. Вигадайте так, щоб на нього перепало не менш як півдня — жалкувати не станете.

„Так проходять Роси й великий поріг, що зветься по-їхньому Ліфар, а по-слов'янському — Неясить, бо пелікани гніздують на його скелях. Перед цим порогом усі свої судна витягують вони на тверду землю... становлять сторожу й увесь час пильнують за печенігами. Решта, забравши речі, іде берегом, ведучи рабів на цепу“.

(К. Багрянородний)

„Гуде... Той шумить, той рокоче, а цей гуде...“

У плотовщиків, кажуть, ще й досі є звичай прощатися перед цим порогом.

Знов підхопило човна. Течія розбилася. Ми знову в хаосі хвиль. То лясне, то вдарить, то пряне холодним снопом прямо в груди.

Праворуч — пекло, ліворуч — пастка кам'яних там.

Лоцман налягає на весла — і ми влітаємо прямо в горло. П'ять хвилин — тисяча метрів. Тама обірвалася. Ще раз наліг лоцман, човен крутнувся й прилип до тами на повному льоті... Ніхто не ждав: це міг зробити тільки той, хто роздився на хвилях.

На таму. Трошки туманіє в очах. Приємно почувати під собою непорушну твердь. У кількох місцях каміння зірвано, знесено; з порога тисне вода й руйнує гранітну стіну, спадаючи каскадом у канаву.

Сонце не жде — рушаймо далі. З того боку скеля Манастирко, з неї весь поріг — на долоні.

Мал. 14. Ненаситець

Не радив би я вам прямувати на той бік тим шляхом, що ним прямували ми, перетинаючи Дніпро саме під порогом — Ненаситець не жартує... Краще спустіться вниз, аж за Голодаєву забору, переріжте плесо, киньте під берегом човна, а сами пішки берегом понад руїнами шлюзу — до скелі.

Перед вами весь Ненаситець... Не швидко ви зійдете з цього місця й ніколи вам його не забути. І не з тими думками прийме вас ця прекрасна скеля, з якими вона приймала всіх тих, хто до цього часу ступав на неї. Не дні Святослава, за якого нагадує дошка, прибита до скелі, не хмари чорної орди, що хижим оком стежила за подорожніми, не голий дикун часів неоліту, що майже на кожному острові залишив рештки свого нехитрого приладдя, не промітний візантієць і не мовчазний варяг, не золоті галери й не чайка

з червоними жупанами прикують всю вашу істоту: мариво майбутнього встане перед вашими очима й занесе вашу думку за степові простори. Коли ж воно не застелить того пекла, що кипить під вашими ногами, не спинить клекоту та гуркоту, що трясє підніжжя скелі,—геть із порогів! Вам тут не місце.

Хто радитиме вам залишитися на ночівлю над Ненаситцем на скелі Манастирко або їхати до Військового чи до

Мал. 15. Пекло

Микольського, не слухайте: над порогом гармошка, дачники та фотограф зіпсують увесь настрій. А до села вам і зовсім нічого прямувати, коли безпечно за погоду. Стане сонце спадати на захід — гайда далі: проти забори Кривої буде острів Піскуватий із розкішними сухими полявинами — тут саме й буде ваша ночівля.

Прямуючи до острова, не минайте рибальської землянки. Вона десь тут недалечко, поміж заборами, на правому березі. Цих забор від Ненаситця до Піскуватого набереться чи не більш як десяток.

Здається, Бариня над Ямою зостанеться ззаду за Сторублевою, Свиняча буде спереду за Коростявою, а землянка —

поміж ними, чи то проти Гусячої, чи проти Воронячої, перед Кривою — розбирайтесь сами, коли є охота. Доїдете—гукніть. Із землянки вийде вартовий. Якщо риба є, він на вас чекатиме, якщо нема, махне рукою.

Але риба буде завжди — вона добре знає, що ви заплатите за неї втриє і ховається від базару. Наберіть її, не спиняючись, до Піскуватого. Під'їхавши, насамперед по дрова, бо запізнитесь — не дістанете.

Наблизившись до 48,6° північної широчини, Дніпро впирається у відслонення порід кристалічної смуги, що широким поясом перетинає майже весь терен України. Починаючись в околицях Волинщини, вона прямує Київщиною, Дніпропетровщиною й закінчується над узбережжям Озівського моря. Нещодавно її походження в'язалося з походженням Карпат, але дослідями останнього часу виявлено, що історія її не має будь-якого звязку з утворенням Карпатських гір. Ці останні утворилися за часів далеко пізніших, тоді як кристалічна смуга України вже за часів архейського періоду стояла високим гірським кряжем, а весь терен її сучасних відслонень мав характер справжньої гірської країни.

Мільйонами років безупинного руйнування доконче знищено колишній гірський рельєф, а його рештки вкрито наслідками діяльності льодовикового періоду, шарами післятретинних наносів. Тепер на площі його терену ми маємо тільки рештки, так би мовити коріння, колись могутніх гір, за якими можна простежити колишні межі гірської країни.

Ці рештки ще й тепер де-не-де виступають на поверхню серед площі українських рівнин — здебільшого понад берегами річок, що пронизують терен кристалічної смуги. Іноді їхні відслонення оголюються могутніми масами каменю, а дослідження доводить, що окремі виходи їхні поблизу поверхні злито в єдиний кристалічний масив. Пливучи верхів'ями Роси, Тетерева, Уборти чи Ужа, можна забути, що ви в межах України, а не в околицях далекого Уралу.

Зустрівши на протязі течії рештки кристалічного кряжу, Дніпро прямує рівнобіжно з їхнім загальним напрямком майже до Дніпропетровську, де раптом звертає на південь, пробивши кристалічну смугу на всю її широчінь. Сутність явища глибоко підмітила творча думка народного співця, і могутність його не раз викликала красиві образи художників

слова, починаючи від легендарного Баяна до сучасного кобзаря.

Кам'яний кряж складався з порід різної грубості і руйнування його не могло провадитися рівномірно.

Зруйнувавши на шляху течії ті породи, що піддавалися найлегше процесам денудації, винісши їх, розіславши наслідки руйнування десь на дні моря й залишивши найстійкіші, Дніпро опинився в кам'яному ложі, дно якого — хаос

Мал. 16. Вовницький поріг

скель, уламків, виступів, одірваного від свого кореня каменю, гострих зазубнів найрізноманітніших форм і розміру. Їх то ледве прикрито водою, то висунуто на поверхню іноді великими масивами, що мають вигляд справжніх островів, то зібрано гребнем підводних скель, порогами, обмілами, заборами. Такий рельєф дна сягає ста кілометрів завдовжки, розбиваючи всю течію Дніпра на дві частини що до скористування його як великого водяного шляху, утворивши пороги — могутню перепону, з якою людина майже марно боролася до останнього часу.

Перші відслонення кристалічної смуги — під Кремінчуком, біля с. Табурища, останні — трохи нижче Нікополя (забора Знаменська). Рівень між першим Кайдацьким порогом та останнім Вільним сягає тридцятьох метрів.

„Під'їхавши до порогу, що зветься по - їхньому Баруфорос, а по - слов'янському Вулнипраг, бо на ньому є велике плесо, Роси знову ведуть свої однодревки попід берегами“.

(К. Багрянородний)

— Сумний поріг, — каже лоцман.

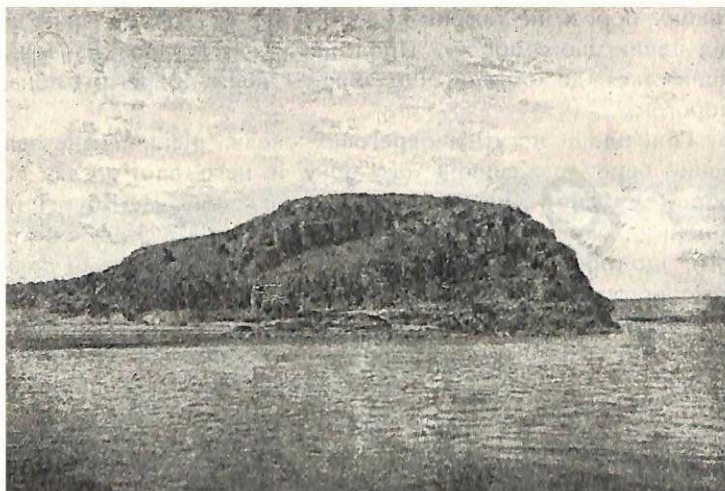
Навіть ясний, веселий ранок, що зустрів нас на Вовницькому порозі, не розбив не так суму, як холоду, яким віє від царин цього порогу. Пролетівши гін із двоє канавою, підійміться до стежки, що біжить лівим берегом понад порогом.

Голі площі могутніх берегових скель, рівний, наче злизаний берег, що синіє з того боку й несе ваш погляд під обрій без упину, широка площа водоспаду, що бурунить дрібними баранчиками по всій його площі, вузька смужка там, що прилипла до скелі, наче здавлена лавами води, і жодного одмілу, острова, жодної барвистої плями — дійсно надають йому холодних, сумних рис. Невеселі й події, що згадками за них окутано терен; трохи вище порогу лежить острів Полтавка: назва його (за переказами) залишилася від того часу, коли на ньому розбився дуб, переповнений заробітчанами полтавцями: від сорока чоловіка не залишилося жодного живого. За часів громадянської війни в царинах порогу були великі бойовища. Острів Полтавка був місце, куди втікали вплав порогом ті, кому вже нікуди було втікати.

Спускаючись із стежки до свого човна, гляньте востаннє на могутню широчінь Вовниги й попрощайтесь із порогами: ні Будило, ні Лишній, ні Вільний уже не зупинять вас ні широкими пінистими лавами, ні гуркотом водоспаду, ні ефектними рештками невдалих споруд.

Поминувши ряд островів із пам'ятниками доісторичних часів — велетня Таволжанського, Перуна, Гавин, Виноградний, наласкавши очі живим сріблом широких плесів, поміж якими ви, може, і не помітите двох порогів, проїдете ефектним Вовчим горлом, що стоїть проти останнього Вільного порогу, і лоцман пристане до берега саме проти ст. Кичкас. Тут ви розплатитесь із лоцманом, він допоможе вам піднести речі на станцію, де ви чекатимете потяга на Запоріжжя.

З того місця, де ви залишите човна, течія починає раптово вужчати, її з обох боків тиснуть скелясті урвища, і саме там, де перекинута залізничний міст, Дніпро протікає щілиною, що не досягає й двох сот метрів широчини. „Я сам бачив, — каже Боплан, — як поляки стріляли з одного берега на другий луком і як стріли падали на сто кроків далі від берега по той бік Дніпра“. Тут течія утворює круте коліно, і коли

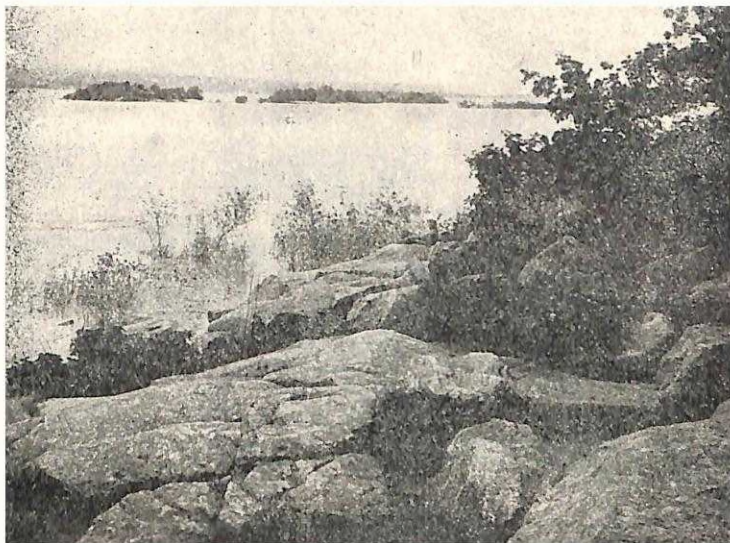

Мал. 17. Острів Перун

ви, чекаючи потяга, пройдеться берегом, ви зустрінете прекрасні краєвиди, оригінальні профілі берегових скель. Трохи нижче залізничного мосту — місцевість, що з давніх часів відома під назвою переправи Крарійської, де „збігалися печеніги й нападали на Росів“.

Саме на цьому місці маємо загадкове з геологічного боку явище, що стоїть, слід гадати, в безпосередньому зв'язку з історією порогів: тут ми маємо найбільшу глибочінь течії, що сягає 35 метрів — глибочінь, якої Дніпро не має на всьому протязі й яка взагалі є виключне явище для річок усього терену України. Це явище не легко з'ясувати, і воно спричинило багато гіпотез. Між ними на окрему увагу заслуговує одна, що не тільки вражає зовнішнім ефектом, а й розв'язує ряд питань, з ретроспективного боку об'єднуючи історію порогів.

Рядом дослідів над сучасними водоспадами виявлено, що вони не залишаються назавжди в первісному стані, раз утвореному вигляді, ні в рівні рельєфу, ні в межах терену. Процеси руйнування виявляються в даному разі особливо характерно: вода, спадаючи, утворює поперед водоспаду глибоку прірву, тим глибшу, чим вище водоспад і більша маса води, одночасно руйнуючи й поріг, з якого вона спадає.

Мал. 18. Берег Дніпра проти порогу Вільного

тим самим подаючи його назад. Процес цей можна простежити скрізь, де ми маємо хоча б найменший масштаб явищ цього порядку: під водяними млинами, греблями, запрудами у ставках, над якими спиняється навіть народня фантазія, населюючи її всякою нечистою силою. За регулярними дослідженнями, що їх провадять над всесвітньо відомим Нігарським водоспадом, виявлено, що він що-року подається назад на 0,15 саж., на підставі спостережень над ним можна гадати, що він, перетворившись на низку порогів (зразок — Іматра), зникне протягом 80—100 тисяч років. Прірва, що цей водоспад утворив перед собою, має протягу одинадцять кілометрів.

Звернувшись до умов Кичкаської загадки, взявши на увагу дослідження над рівнобіжними моментами інших місцевостей, можна уявити історію її так. Саме проти того місця, де тепер стоїть колонія, течія Дніпра колись спадала великою лавою з одного порогу. Наслідком цього могутнього водоспаду й залишилася та прірва, що ми маємо її перед Кичкасом.

Мал. 19. Дніпро проти Кичкасу. Первісний вигляд

Руйнуючи скелю, з якої він падав, одступаючи протягом десятків тисяч років назад, він розбився на низку менших водоспадів — порогів та забор, що встилають річище Дніпра від цього місця майже до Дніпропетровську. Цей процес — вирівнювання профілю всієї порожистої частини — триває й тепер, але виявити його наслідки можна лише в масштабі геологічного часу.

Цю блискучу гіпотезу вперше дав геолог Карпов: йому й відповідати за неї.

„Проїхавши переправою Крарійською, Роси під'їздять до острова, що зветься св. Григорій (Хортиця). На цьому острові вони приносять офіри, бо на ньому стоїть великий дуб...

Від цього острова вони вже не бояться печенігів“.

(К. Багрянородний)

Нижче залізничного мосту—німецька колонія Кичкас. За день до смерти вона набула собі всесвітньої слави: протягом кількох років майже весь її терен буде заллято водою.

А трохи далі, між мостом та Хортицею, молот сковує обидва береги, вибиваючи на твердинях наддніпрянських

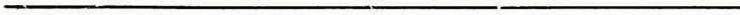
Мал. 20. Скеля Кохання перед початком робіт

скель перший день нової ери економічного й культурного життя України.

Чи надійдете ви сюди озброєні всебічною підготовкою як фахівець, чи заглянете між іншим, як звичайний подорожній, ваш учорашній день, що здавався вам незабутнім, увесь потоне в темпі того життя, що ним кипить терен. Завтра ви вже не знайдете стежки, що нею ви прямували вчора: її зіб'є та сила люду, що рано й увечері, день і ніч оточує царини, прибуваючи й відбуваючи невпинною хвилиною. Його контингент не обмежено кадрами тисяч робітників, що стоять на роботі, руйнуючи скелі, вирівнюючи дно, настилаючи залізний шлях, розвантажуючи сотнями вагони лісу, цегли, ферм серед свистіння потягів, гудіння пароплавів, вигуків моторів, вибухів динаміту. Сумка екскурсанта,

етюдник художника, апарат фотографа, компас геолога, пантограф межовика, заступ археолога, мапа туриста перетинають ваш кожен крок.

Нема, здається, жодної національності, жодної галузи, жодної професії, щоб не стрінулися тут усі, наче їх разом закликано якимсь надзвичайним випадком, зібрано дивовищем, зігнано явищем стихійного порядку. І все це на тлі природи, повної соку й фарб, специфічно гострих моментів, безмежжя степових просторів, могутнього водяного лона й одвічних твердинь Великого шляху. Теплої ясної ночі не поліуйтеся забратися на Крісло Катерини: хоч куди залетить погляд, чи на мовчазні урвища Хортиці, чи на скелю Сагайдачного, чи на широкий пляж Дівочої Купели—весь терен побережжя у вогнях багаття, ляскають весла, метушаться люд, до зорі лунає переклик. Зовсім іншим, але повним темпом ніч продовжує життя. Здається, що ви напередодні якогось великого свята, і вам не треба виймати олівця: ви певні, що вам не забути жодної хвилини, жодної дрібниці, як не забути й того дня, коли ви вперше ступили на терен Дніпрельстану.

Оглядаючи терен робіт, не забудьте забігти й до колонії: якщо вмієте дивитися, знайдете багато цікавого. Там, між іншим, саме серед села стоїть невеличкий будинок: його збудували перші колоністи - меноніти, що прибули до Кичкасу з Данцігу 1789 року. Гляньте на двері: вони зовсім не схожі на двері наших селянських хат. Їх сконструйовано надзвичайно раціонально з боку потреб селянського побуту. Половинчасті, але розріз не зверху вниз, а впоперек. Спідня частина завжди на запорі, а верхня настіж. В сінях увесь час ясно й чепурно, не пишать під ногами курчата, не перекине помийниці поросля. Придивіться й до профілю карнизів, до пофарбовання дерев'яних частин і запитайте, чому саме вжито блакитного кольору, а не будь-якого іншого. Цю хатку збудовано на зразок голяндських селянських хат. Колоністи бережуть її: на нове селище, що буде дано мешканцям Кичкасу, її перенесуть як реліквію. Вона їм нагадуватиме час, коли їхні предки прибули на Україну. Коли було б можна, пересадили б і ті два могутні в'язи, що стоять поряд: їх посадила та сама рука, що будувала й хату. А коли ви б забажали ознайомитися з історією колонії, на місці у менонітів ви знайдете й документи за всі майже півтора століття її існування.

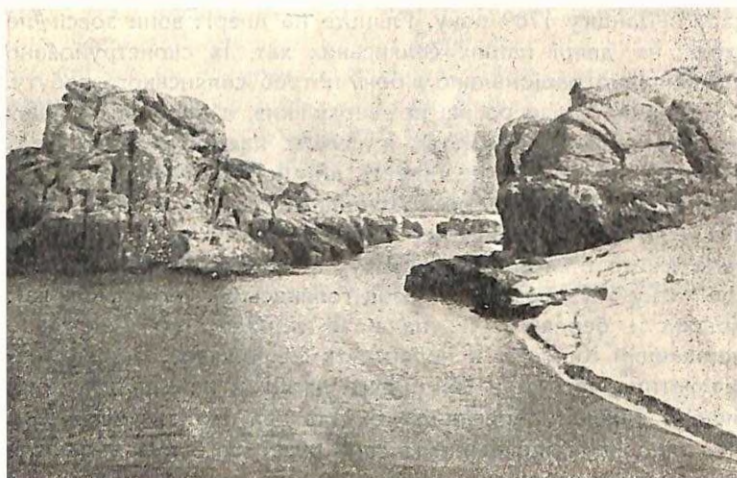
Назва колонії — від давніх часів. В ній ми чуємо тюркський корінь. Зміст його зв'язано з місцевістю: саме проти Кичкасу була Країська переправа, що за неї нагадує Багрянородний. „Кечь - кечь“ по - нашому — прохоть, прохоть.

Спустившись правим берегом вниз за течією до скелі Багатири та піднявшись на неї, ви знайдете місце, звідкіля видно увесь терен Дніпрельстану.

З Багатири видно й прямовисні урвища Хортиці, що пильнують Старого Дніпра. Ліворуч — ефектна скеля — Крісло Катерини, трохи нижче — Дівоча Купіль, що її обвіяно низкою красивих легенд, а за нею зараз — голова острова - велетня. Не жалкуватимете, коли, взявши човна, переїдете Старим Дніпром на той бік, обійдете чистими прекрасними пляжами легендарної Купели, вибравши поміж скель найзручніше

місце, підійметесь на острів. „Він дуже великий, — каже Боплан, — його всього оточено скелями й на ньому росте дубовий ліс“. Скелі, звичайно, стоять і тепер, між ними, гаразд пошукавши, знайдете Змійову печеру, але від дубового лісу давно вже не залишилося й згадки.

Якщо ви, службовець-харківчанин, не маєте вільного часу, а бажали б проїхати на Дніпрельстан, порадимо. Зробіть так, як я скажу — певен, що не раз подякуєте.

Мал. 21. Скеля Крісло Катерини (ліворуч)

Візьміть квитка на суботу на той потяг, що йде на Запоріжжя надвечір. Ранком у неділю будете на станції Запоріжжя (Олександрівськ). Візьміть візника з вокзалу до Кичкасу. Умовтесь із ним, щоб він приставив вас до пристани, саме до того місця, де стоять човни.

Відпустивши візника, візьміть човна на весь день і без жодної балачки веліть прямувати до острова Крісло Катерини.

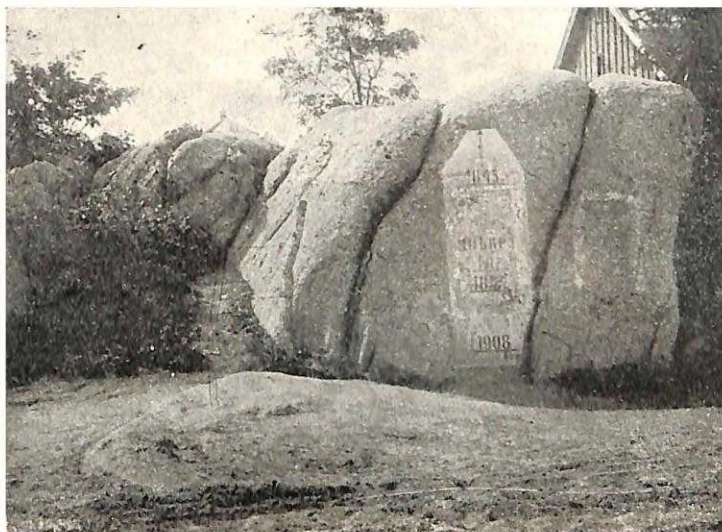
Доїхавши, розташуйтеся на острові. Було б дуже до речі, коли б хазяїн човна підібрав десь дорогою дровець. З того місця, де ви за багаттям снідатимете, весь терен Дніпрельстану — на долоні.

Ліворуч, проти води — Кичкас. Просто проти вас — місце загати. Праворуч — річище майбутнього шлюзу. Вниз, за

водою, ліворуч — Новий Дніпро. Праворуч — закутий у скелястих урвищах — Старий. Просто проти вас — Дівоча Купіль, а за нею Хортиця.

Острова, до якого ви пристали, час приберіг для тих, хто бажав би охопити разом увесь терен робіт Дніпрельстану.

Блукаючи поміж скелями острова, може, натрапите на уламок кременю. Він лежить тут з того часу, коли людина неолітичної доби відпочивала після полювання саме на тому

Мал. 22. Скеля на вулиці Кичкасу з поміткою весняного рівня води за сто років

місці, де відпочиватимете й ви: тут сиділа вона за багаттям, на сонці сушилися освіжовані шкіри, а під скелею стояв її незграбний човен.

Пляжем переберетеся на Хортицю, човном підійдете до Братів, Дурної, до шлюзу на той і другий берег. Не зчуєтесь, як поверне сонце на вечір. Тоді — на пристань, пароплавом на Запоріжжя. Ранком у понеділок — на Харків.

На Хортиці вам покажуть рештки ретрашементів Запорізької Січи й те місце, де стояла їхня церква. На жаль, щирим прихильникам старовини, мабуть, доведеться розчаруватись. Ці окопи залишилися від часів Мініха, церкви

запорізької, як саме й Січи, на Хортиці не було ніколи. До останнього часу даних за те, що тут була Січ, крім слів автора „Истории казаков запорожских, как оные издревле жили“, ми не маємо. Навпаки, всі дані свідчать не тільки за те, що тут Січи ніколи не було, а що її й не могло тут бути. Хортиця була свідком багатьох історичних подій, тереном мешкання людини з давніх - давен, на ній знайдено

Мал. 23. На скелі Крісло Катерини

навіть рештки неоліту, але охорона острова, як пункту стратегічного, потребує засобів, що їх запорожці за їхнім військовим станом навряд чи могли дати.

Отже, питання не можна вважати за розв'язане. Не слід забувати, що, крім того острова, що впирається високими берегами в околиці Дніпрельстану, є ще другий — Мала Хортиця, що її історично зв'язано з відомим Байдою. Там теж є рештки колишніх фортець, і за дослідями Яворницького там справді могла бути перша Січ запорожців.

Отже, місцевість, підсоння, різноманітність терену, то оточеного урвищами скель, що прямовисними пасмами спадають у прірву, то спущеного плавнями на Дніпровські затоки, могутній біблійний характер ландшафту, краєвид на Дніпро

з його Стовпами, Сагайдачним, увесь терен Дніпрельстану, що стоїть перед Хортицею на долоні — все це проказує йому в звязку з майбутнім якесь окреме, инше призначення, ніж те, що планувалося за одним із проєктів — скористувати площі острова під вугляні склади. Вже не раз висловлювано думку за те, щоб утворити на острові зразкове місто — сад, навіть складалося проєкти за відповідними постановами.

Мал. 24. Будинок 1789_року в Кичкасі

Це було з тих часів, коли за умовинами, що існували тоді, ідея Дніпрельстану в її теперішнім масштабі була неймовірною казкою.

Тепер обставини ще більше потребують раціонального, відповідного загальному розмахові призначення цьому острову, що його так яскраво відзначили так історія, як і природа. Ми цілком приєднуємося до думки тих, що бажали б бачити на ньому зразкове місце щоденного відпочинку тої маси робітників, що мають обслуговувати Дніпрельстан. І коли ми зуміли вернути околицям терену грандіозний водоспад, що лунав над ними десятки тисяч літ тому, ми б зуміли вернути Хортиці й той могутній дубовий ліс, що стояв на Хортиці за часів Боплана.

В околицях Дніпрельстану міститься низка німецьких колоній. Крім Кичкасу, поблизу — Хортиця, Розенталь, Кромцвайг. Колоністи широко скористувалися з пільг, що ними задарував їх уряд, і, забираючи найкращі землі, зневажливо ставились до інтересів місцевого населення. За ними були всі права, і справа доходила до того, що, коли новій партії, яка прибувала з - за кордону, вподобалася була та або інша слобода, уряд не спинявся перед тим, щоб викинути мешканців і на їхнє місце посадити колоністів. Так було, між іншим, з козацькою слободою Григор'ївською, що з неї були виселені всі мешканці, а їхнє місце посіли німці, заснувавши колонію Розенталь. Відомий вислів Катерини з приводу влаштування парку на одному з островів під колишнім Катеринославом: „для чистої, но не подлой публики“— характерний зразок ставлення до народу не тільки вищих представників уряду, а й взагалі всього панства, що до нього зачисляв себе й кожний колоніст, маючи на те певні підстави. Разом із тим не слід тушувати й моментів іншого порядку. Місцеве населення приглядалося до високої техніки господарства нових сусідів і запозичало і способи і (по змозі) технічне устаткування їхнього господарства. Наслідком того сталося, що рівень сільсько-господарської культури Дніпропетровщини, особливо поблизу осередків німецьких господарств, став значно вищий за рівень інших місць України; Дніпропетровщина стала за головний осередок інтенсивних культур, а окремі міста — Запоріжжя, Дніпропетровськ, Херсон — стали за центри виробництва сільсько-господарських машин не тільки на всю УСРР, а й за її межі. Організаторами цих заводів на колишній Катеринославщині були майже виключно колоністи. Не всі вони були тільки експропріаторами місцевого населення, не всі обмежувалися єдиною метою набити кешені; чимало з них залишили згадку про себе, як про людей широкої громадської ініціативи, і таких імен, як Фальцфайн та Поль, що за них ми ще згадаємо далі, Дніпропетровщина не забуде ніколи.

Не зважаючи на те, що терен СРСР має багатий спелеологічний матеріал, у нас не має ні спелеології, як окремої наукової дисципліни, ні фахівців цієї галузи, як це є, наприклад, у Франції, де вона вперше стала на певний ґрунт окремої галузи природознавства, давши всесвітньо відомі

імена. Ми не маємо не тільки систематичного досліджу, а навіть орієнтовного переліку печер Уралу, Алтая, Кавказу, вже не кажучи про далекі східні країни.

Навіть Крим, а на Україні Поділля що до цього не виявлено з тою повнотою, якої потребує науковий дослід.

У такому самому стані перебувають і печери околиць Дніпра.

Мал. 25. Річище майбутнього шлюзу (серпень 1927 р.)

Звичайно, печери Наддніпрянщини не можуть дати ні тих зовнішніх ефектів, ні слід гадати, тих першорядних наукових матеріалів, що ми маємо з печер вапнякових нашарувань. Тут не може бути ні ефектів Адайлзберзьких гrotів, ні величких порталів Сімських печер, ні підземельних озір та вопоспадів. У товщах порід масивно кристалічних, як у даному разі, печери здебільша мають короткий протяг і нескладний план. Отже, наш шлях і в цьому напрямку вартий уваги, і тому, хто має прямувати порогами, не слід залишати таких моментів дослідження, як печери с. Волоського, Хортиці, Кичкасу з слідами життя в них доісторичної людини.

Взагалі околиці Наддніпрянщини й за попередніх часів давали археологічний матеріал першорядної наукової

вартости: пам'ятки скито-сарматської доби та так званої трипільської культури набули всесвітньої слави.

Отже й наслідки тих енергійних досліджень, що їх провадиться нині в околицях Дніпрельстану, цілком потверджують невиснаженість терену, як джерела пам'яток культури доісторичної доби. Майже кожен острів, кожен крок дніпровського узбережжя має яскраві сліди колишнього життя, ознаки зміни довгої низки культур, відгинаючи сторінки історії, іноді цілком негадані й несподівані. І коли ми не розвинемо цих дослідів сьогодні в усю широчінь масштабу, на який заслуговує терен, наші нащадки, що за ними слово вищої культури, не подякують нам.

Насичені моментами, повними історичного змісту, околиці Дніпрельстану залишають глибоке вражіння незалежно ні від масштабу робіт, що їх розгорнуто тепер, ні від тих перспектив, що надано їм останніми часами. Тавро якоїсь надзвичайности лежить і над явищами їхньої природи, і над характером тих подій, що з ними звязано цей терен в історії людини.

Чи прямуватимете ви над урвищами Вовчого Горла — перед вами встає час, коли вся лава дніпрових вод зривалася в безодню могутнім водоспадом, час, коли ще нікому було спинитися ні над грандіозністю явища, ні над його красою.

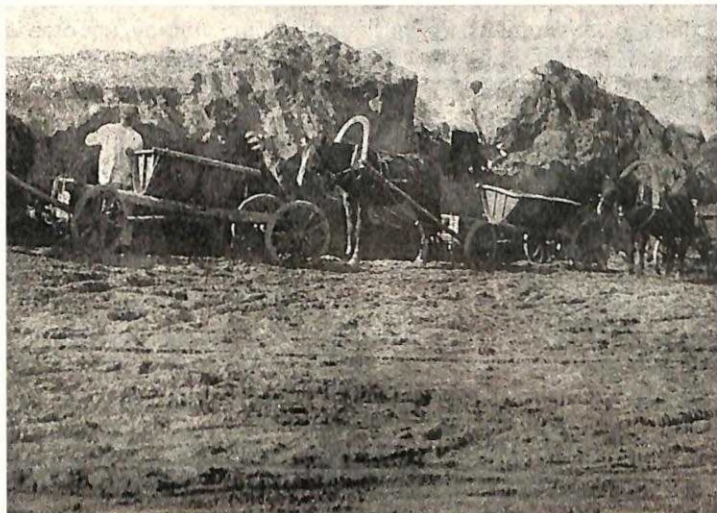
Чи загадаєте ви вчорашній день, коли ви стояли над пеклом Ненаситця — ви повинні перемогти себе, щоб одірватись від нього, не пірнути в безодні часу й вернутись до чергових дрібниць вашого будня.

Ви спускаєтесь берегом до Крарійської переправи — і з туману півісторичної доби на вас налітають лава за лавою хмари хижих степовиків. Хто вони? Звідкіль? Скити, сармати, готи, гуни, авари, алани?.. Ви намагаєтесь розгорнути вбогий вантаж своїх історичних знань. Даремно: ні Фоцлан, ні Геродот, ні Страбон, ні Полібій не допоможуть вам: сторінки історії згорнуто, і на тлі тисяч років лише короткою плямою світла бризне то тут, то там той або інший момент.

І ви уважніш спиняєте свій погляд над тією купкою людей, що ген там, на горі по тім боці Дніпра, з заступами в руках стоять над могилою, такою багатою на скарби й такою скупою на слова.

Кілька кроків далі — і перед вами низка кам'яних велетнів, що споконвіку ріжуть своїми грудьми дніпрові хвилі: тут мешкала людина доісторичної доби, і на скелі й до цього часу лежить її нехитре знаряддя.

П'ять хвилин на човні — і ви на Хортиці. Щось підказують вам і Багрянородний, і Боплан. Таємна стежка з Дівочої Купели веде вас первісними пущами темного бору.

Мал. 26. Розкопують могилу

Вона підводить вас до священого дуба. Навколо нього — незнаний люд. Він стоїть колом біля дуба, а під ним камінь, облитий кров'ю, і в'ється жертвний дим...

Над вечір із степу долинає пісня. Ви спіймали два-три слова — і перед вами встають яскраві дні Запоріжжя з їхнім своєрідним ладом, подібного якому чи знає історія всесвіту.

Глянете на низку кахляних дахів, що червоним лишаєм обліпили скелястий берег — і перед вами перші дні, коли на заспокоєні простори став насуватись плуг, обдираючи крок за кроком площі первісного степу.

І, нарешті — цей величний фінал, що перед ним гаснуть усі попередні часи терену і всі разом узяті події його історичного й доісторичного життя.

В околицях узбережжя низової Наддніпрянщини, саме в межах арен Основ'янівської та Олешківської 1882 р., занесено пісками 2015 дес. живої площі — степу та орного поля. Майже весь терен узбережжя на 150 км, починаючись від Кахівки й до Чорного моря, являв собою площу неродючої пустелі. Безсистемним випасанням, перегананням отар з „оази“ на „оазу“, що їх робилося де-далі менш і менш, знищено, збито до щенту той покров, що мав природну тенденцію задернувати й закріпити ґрунт. Відповідних заходів що до раціонального скористування пастівників ні місцеве земство, ні приватні власники своєчасно не вжили, і на початку 90-х років минулого століття весь цей терен уже став живим морем летючих дюн. Насуваючись на берег Дніпра, вони замулювали фарватер, загрожуючи пароплавству, забираючи крок по кроку живі площі степу, виживали населення, примушуючи його залишати ниви й подаватися в безпечніші країни. 1882 рік був лише жахною погрозою, живим зразком перспектив терену. Минуло тридцять п'ять років, і на 1927 з тої площі, де колись манячили лише мізерні кущі шелюгу, зібрано більш як 300 тис. пудів високосортного винограду. Узбережжя Дніпра густо внизалося плямами нових селищ: Основа, Ключове, Лугове, Новий Судак, Шабо, Нова Основа й низка хуторів. Цілком нова для терену га-лузь господарства стала набувати широкої популярности в колах місцевого населення, закликаючи до себе що-року нові кадри.

Поряд виросла низка єврейських колоній, що, сівши на землю, почали провадити нову культуру, і на поточний рік ми маємо до 3 тис. десятин під площею родючої лози й до 20 тис. десятин під заготовлею й молодими плантаціями. В головних осередках виноградарства ми маємо планування цих плантацій, розбите так, що вони охоплюють колом терен сипких пісків, не даючи їм можливости ширитися, заносити живу площу суміжного степу. І теперішній стан терену, що кілька років тому жахав виглядом мертвої пустелі, набув собі значіння, якого ніхто не міг передбачати: сипкі піски

Мал. 27. Пароплав причалює

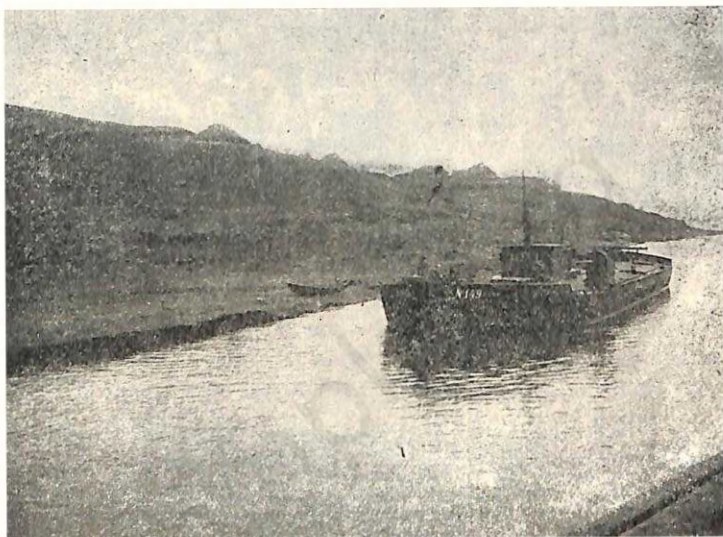

Мал. 28. Пристань Тарасівка

стали ґрунтом, осередком одної з найцікавіших, найкорисніших інтенсивніших культур, і до околиць низової Наддніпрянщини пристала назва „Української Шампани“.

Як це сталося?

На початку ХІХ ст. за допомогою відомого енциклопедиста Лагарпа, вихователя Олександра І, до Росії закликано з Швайцарії фахівців виноградної культури, щоб перевести досвід над пісковими площами Басарабії.

Мал. 29. Пристань Ушкалка

Фахівцям галузи дано на вибір кілька ділянок, де вони й оселилися, заснувавши 1822 року поблизу Акерману першу колонію Шабо.

Наприкінці ХІХ ст. майже всі місцевості Басарабії, придатні до культури винограду, використано, і виноградарі почали переселятися в інші місцевості. Довідавшись про великі зайві площі пісків наддніпрянського узбережжя, частина їх переїхала на Україну, де й заснувала першу колонію Основу.

Не можна сказати, щоб умовини, з якими здибалися піонери справи, сприяли їхнім першим заходам.

З самого початку їм довелося провадити тяжку боротьбу. Проти них були і стихії природи, і ставлення населення,

і ті загальні умовини, що в них провадиться кожна нова галузь господарства; відсутність кадру відповідних робітників, орієнтації в умовах ринку й т. ін. Великих витрат коштувало нівелювання хвилястої площі—кучугур, посадковий матеріал увесь час постачалося з далеких країн, і він засихав за час транспортування. Відсутність відповідних традицій нової галузи господарства примушувала піонерів витрачати силу часу на підготову навіть

Мал. 30. На пристані Основа

рядової робочої сили. Населення дивилося на справу, як на панську забавку.

Вітрами видувалося посадки або ж заносилося товщами піску. Не легко було вправлятися й з постачанням води, що її перевозилося з Дніпра без шляхів, навпростець, сипкими пісками. Всесвітньо відомі авторитети, як Голіцин, Соломон, Трубецький і інші, вважали піонерів за фанатиків і радили їм залишити безнадійну справу. І дійсно, не один із них, переживши кілька невдалих років, повернувся назад або перейшов на іншу професію.

Минуло кілька років невпинної боротьби — і дехто з піонерів став досягати видимих наслідків. Виявилося, що місцеві

умови цілком сприятливі для нової галузи господарства, коли пристосуватися до них, урівноваживши специфічні моменти місцевості так позитивного, як і негативного характеру. Досвід виявив такі цікаві риси, як, наприклад, відсутність філоксери — головного шкідника, кари майже всіх виноградників Європи. І, навпаки, присутність у великій кількості мармурового хруща, що знищував до останнього часу іноді на 100% молодняк.

Мал. 31. На пристані в Олешках

Наслідки, що їх досягнуто невпинною боротьбою, не могли не звернути на себе уваги місцевого населення. Кадри робітників селянства, працюючи на плантаціях, зацікавились новою культурою й почали використовувати здобутий досвід на власній землі. Рівнобіжно зацікавились культурою й місцеві єврейські колонії. Умови цих останніх що до поширення виноградарства були значно ліпші за умови, в яких перебувало місцеве селянство: єврейські колонії з перших років існування мали та мають і тепер постійний кредит від американського мільярдера Джойнта.

Культура винограду й ті наслідки, яких досягла вона за останні дореволюційні дні, не могли не звернути на себе уваги влади тих часів. Вона зрозуміла першорядне значіння нової сили, що не тільки вирішувала доконче боротьбу з летючими

пісками, а й утилізувала їх для одної з найцікавіших культур, і широко почала допомагати піонерам. Цьому особливо сприяло те, що влада запевнилася в безнадійності всіх заходів боротьби з пісками, за яку вона взялася лише тоді, коли ця боротьба почала вже потребувати надзвичайних витрат.

За часів громадянської війни район опинився в центрі активних операцій. (Кахівській плацдарм).

Мал. 32. В - осени на Херсонській пристані

Цікаво, що плантації навіть за час збирання врожаю не мали збитків. Місцеве населення зважило економічне значіння культури та йшло на всі жертви, оберігаючи так плантації власні, як і господарства піонерів. Почасти це пояснюється й тими стосунками, що встановилися здавна між місцевим контингентом селянства й плантаторами - чужинцями. Шукаючи нових форм, що відповідали б сутності й умовам радянського будівництва, плантатори за власною ініціативою організують перше на Україні кооперативне товариство виноградарів та виноробів, об'єднавши майже всіх виноградарів Лівобережжя, від Кахівки до Чорного моря.

Місцеві адміністративні органи не завжди уявляли значіння виноградарства для даного району, як фактора економічного насамперед, і за своїм провінціальним овидом не раз гальмували, справу. Як приклад, можна навести факт обмеження виноградарів в їхніх виборчих правах, надзвичайно високі податки й т. ин. І тільки за найближчою участю вищих інстанцій, в колах яких виноградарі знайшли

Мал. 33. Первісний вигляд дюн Основ'янівської арени

як - найширшу допомогу, становище молоді культури знову вийшло на широкий і певний шлях.

Пароплав, що йде зверху, прибуває до Основи вранці, майже на зорі. Дає гудок, забирає ліворуч — і перед вами Основа.

Ліворуч шляху чепурно викладені кам'яні східці ведуть кудись на гору, ховаючись у зеленій аркаді. Будинків колонії майже не видно: вони потонули в садках, що розташувалися понад берегом, спустилися до самої води, обступили з обох боків брукований шлях, і здається, що ви прямуйте не звичайним селянським шляхом, а до якогось парку, влаштованого любовною рукою.

Назустріч — гарба, на гарбі повно кошиків, а в кошиках — винограду; кожну обгорнуто чистим білим папером. За нею — друга, третя, п'ята... Це — партія з основ'янівських плантацій, що піде на Херсон, Миколаїв, Одесу, почасти Київ, Харків.

Частина підвід прямує до пароплава, частина — до баркасів. Без галасу й лайки кілька сот пудів винограду звантажено за чверть години, білим намистом унизано палубу пароплава: єдиний вантаж, якому відведено почесне місце — друга класа.

Підводи повернули назад. Долинуло кілька фраз німецькою мовою.

Прямуємо далі. Знову підводи, але вже не з кошиками: на довгих ходах — широкі фарбовані кадовби на залізних обручах. Ми в Основі вперше, і нас цікавить кожна дрібниця. Запитую, куди прямують підводи: на Британи, сусіднє село, до кооперативу на прес: сьогодні саме „давлять вино“.

Поминувши кілька дворів, чепурних, підметених, з підструганими стежками та квітниками, посуваємось далі, за вказівками перекупки — до поштаря: у нього звільнилася кімната.

Умовилися враз.

— Поштар запитує, звідкіль ми й за чим саме прибули.

— Зверніться до Берте: він вам усе розкаже й покаже.

Мал. 34. Куц винограду Чорна Кабасья

Півгодини — і я у Берте.

З невеличкої веранди — широчінь дніпровських просторів: уже чувається перехід до лиману. Проти неї — коло декоративної сосни, а в колі — рясний квітник. Високий, огрядний Берте ласкаво запрошує до кімнати.

Обстановка нагадує минулі часи світлиць наших поміщиків середнього достатку, з тою ріжницею, що замість олеографії на стінах — акварелі, пастелі й малюнки роботи грамотних рук.

Із суміжної кімнати долинають уривки французькою мовою.

Розбалакались.

Берте згадує часи, коли він уперше над'їхав сюди, на цей безлюдний берег, де не було жодної хати, коли він узявся разом із товаришами за „безнадійну“ справу. В живому нарисі історії власного господарства він зачіпає й перші часи нової культури в межах України, згадує Лагарпа, мимохідь енциклопедистів взагалі, вплив Лагарпа на Олександра І й „лібералізм“ першого періоду його царювання. Чай. Збирається його родина. Яюсь дивно слухати в цьому глухому кутку про смерть Южіна, перший вихід Єрмолової, жакний випадок з Айседорою Дункан... Берте — за шістдесят.

Коні готові. Рушаємо на плантації.

Кучугури. Їх залишено на згад того стану, що в ньому перші колоністи застали терен Основ'янівської арени. Площі зрівняних кучугур — підготовка ґрунту до плантацій, далі — посадки, однолітні, дво- і трилітні. А за ними — площі готових плантацій, одна за одною, майже без перерви, один, три, п'ять кілометрів. Плантації винограду ранніх гатунків — ці вже пусті, сама лоза, виноград увесь зрізано. На осініх — виноград різних гатунків посаджено мішма: досвідом доведено, що такий спосіб має свої позитивні сторони. У самого Берте — до ста гатунків.

Одне з чергових завдань — виховати такий тип, який дав би „марку“ основ'янівському вину. Цей гатунок винограду вже намічено: в умовинах даної місцевості один сорт турецького винограду набув специфічного аромату, високої родючості й витривалості.

Об'їхавши кілька кілометрів площі, засадженої плантаціями колоністів, прямуємо по плантації селян, що взялися

за культуру лише тоді, коли впевнилися в наочних наслідках нової культури.

Плантації селян мало чим відрізняються від плантацій колоністів.

Лоза повна ягоди, і скрізь кипить робота: ріжуть, зносять, пакують, навантажують, накладають у чани, везуть на прес. Між подводами з віноградом — вози шелюгу: везуть матеріал на кошики. Їх за сезон треба заготовити

Мал. 35. Збирають виноград (Основ'янівські арени)

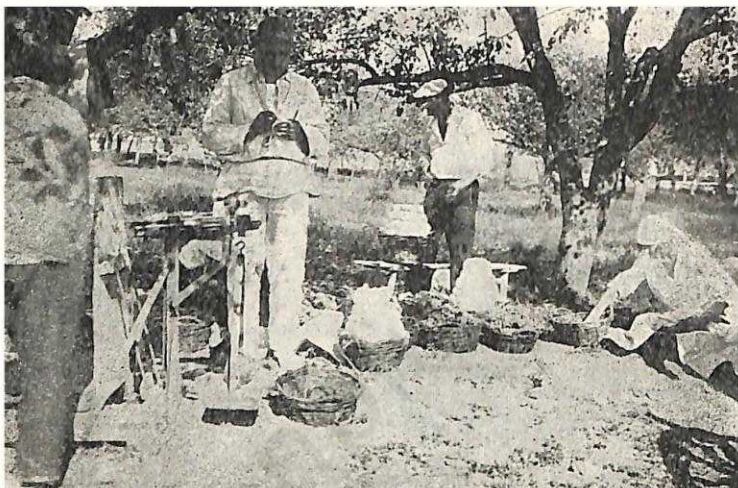
десятки, якщо не сотні, тисяч. Засаджування окремих площ шелюгом та заготовля посуду — підсобна галузь виноградарного господарства для тих, хто не має власних плантацій.

Чи пройдетеся ви базаром Основи, Британів, Кахівки, Олешок, Херсону, чи зійдете до пристани, чи заглянете до першого двору — скрізь і всюди виноград.

Дитина й підліток, хлопець і дівчина, старий і малий з ранку до вечора з виноградом у руках.

Він у кожного за сніданком, за обідом, за вечерею. Навіть і в старця, що сів перепочити, прямуючи од села до села, у шапці, що лежить перед ним, повно не шматків хліба, а винограду. У місцевого селянина, навіть у того, хто не має

вершка власної виноградної площі, немає, здається, інших інтересів, і все поле його господарчого овиду — в колі виноградної справи. Ми в країні справжньої виноградної культури, і на моє останнє запитання, чи можна вже й тепер вважати цю нову галузь господарства південної України за галузь цілком сталу, той самий Берте, що за ним сорок п'ять років досвіду взагалі й тридцять років у межах України, досвіду, що дав такі багаті наслідки й примушує робити

Мал. 36. Пакують (Основа, плантації Берте)

цілком певні висновки, дає мені відповідь, тон якої не вибликає сумніву :

— Безумовно.

Київ. Олександрівська, 27.

Невеличкий, загнаний кудись у підвальний поверх музей. Любовною рукою підібрані й зразково влаштовані експонати. Окремо в темному куточку — зразки інтенсивних культур із піскових арен низової Наддніпрянщини.

Поряд з експонатами місцевого походження — рослини екзотичних зон: цукрова тростина, фісташковий куц із горіхами, японська слива, що відома як форма лише декоративна навіть у Криму; окремо законсервовані у формаліні

бросквини (персики) — півторафунтові велетні, яких вам не знайти ні на вітрині столичної фруктової крамниці, ні на лотках азербайджанського татарина.

Увесь експонаж цього невеличкого куточка — робота З. С. Голов'янка, того самого, що винайшов радикальний спосіб боротися з карою виноградної культури — мармуровим хрущем, піднявши руки населення низової Наддніпрянщини, і поставив на твердий ґрунт стихійне тяжіння населення до нової галузи господарства.

При чому ж тут казкових розмірів бросквин, фісташковий куш, цукрова тростина?

Не дивуйтеся. Бросквини не з Самарканду, а цукрова тростина не з Куби й не з Гаїті: їх узято з тих самих „пісків сипких“, що в умовах виключного сполучення ґрунту та підсоння дають найвищі гатунки винограду, овочі й рослин південних зон... А коли не ймете віри, заїдьте на базар до с. Іванівки; там ви натрапите на дядька, що продає „мелос“ — цукор власної фабрикації. Дядько розкаже вам, як місцеві селяни здобувають цукор з очерету, що буйним лісом стоїть в околицях Іванівки.

В невеличких ятках, що стоять майже на кожній пристані від Кахівки до Херсону, вилискує на сонці скляний посуд із вином місцевих плантацій. Цікаву властивість має це вино. Людина з породи „мляво зачатих“ не швидко хміліє від нього. Отже дехто п'яніє від одного погляду: між цими останніми вибирайте собі товариша на подорож до „пісків сипких“.

„Чужинче! Не дивись на мене, як на варвара, тільки тому, що я спинив тебе на слові. Ви не звикли до цього. Промови на високі теми у вашій країні — звичайна річ. Отже, твоє появлення між нами здається нам наче яесь надзвичайне дивовище. Сюди до нас наїздять геллени лише з назви, а справді — варвари ще гірші, ніж ми: перекупники, спекулянти, що постачають нам усяке сміття, забираючи від нас товари, теж не кращі від їхніх. Досвіду що до філософії у нас не дуже - то, але ми знаємо Гомера, дехто з нас чув навіть і за Платона. До цих останніх, як бачиш, належу й я, хоча тобі й здається, мабуть, за неймовірне, щоб варвароподібного громадянина зацікавили вайвидатніші представники гелленської мудрости: таке вже наше становище...“

Він стоїть перед нами живий — варвароподібний ольбійнин Ієросонт. Він давно вже забув Гомера й Платона... Вони не потрібні йому в умовах його оточення. Завтра Діон Хрісостом, блискучий представник гелленського слова, покине Ольбію, і та іскра, що він спалахнув її своїми „золотими устами“ у далекого нащадка Геллади, погасне навіки.

Навіть той, хто й бажав би наблизитися до рівня інтересів передового народу, не міг досягнути цього в умовах того життя, де всю увагу, всі сили зосереджувалося на тому, як би захистити власне життя від постійних нападів, куди країна великої культури надсилала лише комерсантів нижчого розбору, гелленів „лише з назви“.

Зовсім в іншому світлі здається Ольбія з погляду її значіння для того терену, що в межах його вона пережила свою багатовікову, повну тяжкої долі історію. Тут вона набуває ролі культурного аванпосту, і за даними літературних джерел та наслідками археологічних дослідів ми до деякої міри можемо уявити характер її культурних впливів на мешканців степових просторів. Ці впливи не могли набути характеру безупинного процесу підвищення культурного рівня степовиків. Постійна зміна племен, безмежне море степу, що в ньому безупинно бурювали їх хвилі, набігаючи

одна одній назустріч із заходу на схід і із сходу на захід, знищуючи одна одну, не сприяли утворенню умов спокійного розвитку; цей ураган, що котився понад степовими просторами, не раз налітав і на колонію, і ольбійські фортеці не могли захистити від нього її мешканців, не раз ховаючи під своїми руїнами всі надбання попередніх часів.

Стихав ураган — і знову збігалося населення, знову підіймалися стіни, і заспокоєні ольбійянки, гуляючи над високим

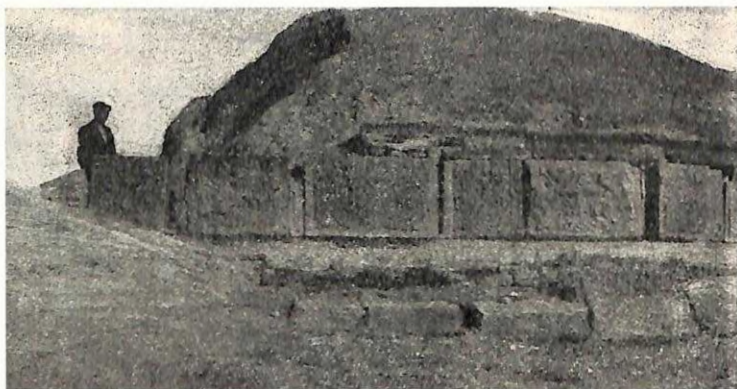

Мал. 37. На пристані Парутине (Ольбія)

берегом могутнього Бористена, не зводили очей із далеких вітрил, що несли їм на білих крилах і моди, і вісті з далеких Атен.

Торговельні обороти колонії були досить значні, і коли їхня якість відповідала словам Іеросонта, то з деяких місць промов Демостена ми довідуємося про їхній масштаб. Це цілком зрозуміло: „варварам“ не були потрібні ні високі речі мистецтва, ні вищі гатунки питва, ні дорогі тканини, і грекам не було чого розраховувати на їхній гурманський смак. Але країна „варварів“, велика територіяльно, споживала силу готового товару, греки — силу сировини. Постачаючи товар на гелленський ринок, скити не могли не вважати

на потреби його, хоча б це й була майже виключна сировина, а відбираючи готовий продукт від метрополії, не могли не приглядатися до техніки його, до засобів, запозичаючи і того, і другого по силі приступного „варварам“ розуміння. Були моменти, коли природні скити навіть нехтували звичаї власної країни, традиції предків, одверто виявляючи симпатії формам гелленської культури. І, слід гадати, ті факти, що ми їх знаємо, не були поодинокі.

Мал. 38. Підзєвсова могила

Геродот розповідає про Скілу, сина скитського царя Аріякифи: „Скіла, — каже він, — не любив скитських звичаїв. За умовинами свого виховання він виявляв більше нахилу до звичаїв гелленських і тому робив так: коли йому траплялося прибувати до міста бористенців, він залишав своїх за ворітьми, а сам надходив до міста, велів замикати ворота, скидав із себе скитську одіж і передягався в гелленську. Так він ходив по площі, а біля воріт була поставлена сторожа, щоб хто із скитів не побачив його в гелленському вбранні. Тут він жив як геллен і приносив жертви богам. Промешкавши місяць чи й більше, Скіла знову повертався як скит до власної країни. Нарешті він збудував собі в Ольбії палац, де жила його дружина гелленка. Скити довідалися про це все, і брат Октомасара забив його“.

Слід гадати, що не всі такі факти кінчалися так трагічно, а слова Геродота „за умовинами виховання“ доводять, що,

принаймні, вищі представники скитського громадянства мали стосунки з гелленським світом не тільки на тлі торговельних інтересів.

Досліджуючи впливи класичної культури на речах щоденного вжитку тих часів, ми бачимо, що зразки грецької техніки проходили дуже далеко в нетрі північних країн, особливо шляхом головної артерії степового терену — Дніпра. Можна подати безліч окремих пунктів, де знайдено речі грецького походження, і район поширення їх геть виходить за межі терену сучасної України.

Певна річ, не єдина Ольбія була тим передаточним пунктом, що через неї ці речі йшли вглиб варварських країн: в цьому брали участь усі колонії узбережжя, і Ольбія посідала між ними, принаймні, за часів свого розквіту, найперше місце.

Час початку грецької колонізації припадає на VIII ст. до часої ери. Протягом трьох віків північне узбережжя й почасти східні межі Чорного моря вкрилися містами, селищами, портовими осередками. Істр над Дунаєм, Тірас над Дніпром, Одессос на Березанському лимані, Теодосія в Крилу, Фанагорія та Пантікапея над Керченською протокою, Таіаіс на Дону, Діоскуріяда на Кавказькому березі... Між ними на початку VI ст. засновано й Ольбію, що разом із Херсонесом, заснованим дорянами наприкінці VI ст., набули за нашого часу першорядного значіння найвидатніших моментів археологічного дослідю.

Оселившись на новому місці, греки за недовгий час налагоджували торговельні стосунки з новими сусідами, і на долю Ольбії дісталася роля одного з найвидатніших осередків, що ним економічно звязувалися: з одного боку, терен народів, що мешкали на північ від узбережжя Чорного моря, з другого — терен народів античної культури.

Геродот доводить, що торговельний шлях, починаючись від Ольбії, перетинав країни всіх народів, що мешкали в межах від Чорного моря до високих гір, цеб-то Уралу, Алтаю, і що північні народи могли дістати тут усе, що їм було потрібно.

Оскільки Ольбія була економічно потрібна грекам, про це свідчить та впертість, з якою вони трималися цього місця, не зважаючи на безупинні загрози від степових орд мандрівників, напади й руйнування.

V та IV ст.ст. були добою розквіту економічної могутності Ольбії, і вона мала вигляд великого міста з відповідним устаткуванням справжньої фортеці— стінами, баштами, брамами й т. ин. Починаючи з III ст. до нашої ери, могутність Ольбії, її економічне значіння починають занепадати в загальному оточенні політичних умов. За кілька років до нашої ери Ольбію до щенту руйнують гети; з цього часу вона

Мал. 39. На руїнах Ольбії

вже не може підвестись до рівня колишнього стану. Поступово занепадаючи, вона перестає існувати зовсім, і останні глухі відомості про колонію ми маємо з IV ст. нашої ери.

Колишній могутній економічний аванпост пробув під руїнами близько тисячі років. Степові вітри, дощі та води лиману, що розмивали берег, деформували навіть зовнішній терен. А коли орди мандрівників почали зникати з степових просторів,— на допомогу стихіям прийшли нові осадчі, що почали використовувати ще могутні видимі рештки руїн, як готовий матеріал будівельний, доруйнуючи те, що не встигли зруйнувати стихії. Турки брали камінь ольбійських стін, башт на будову 'Очаківської фортеці, а потім, за час

нової колонізації Новоросійської країни, місцеве населення, що зганялося сюди, почало вибирати з руїн усе те, що можна було так або інакше пристосувати до власних потреб. І, прямуючи вулицями села, що стоїть поряд ольбійських руїн, ще й тепер можна побачити уламки мармурових статуй, квадратний камінь, надмогильні лящади й т. ін., що їх пристосовано до огорожі, східців, воріт, палісадів.

Мал. 40. Руїни Римської башти

Вибираючи потрібний матеріял, місцеве населення натикалося й на рештки різних речей побутового, культового вжитку, прикраси, монети, амфори, мальовані вази й т. ін. Між ними траплялися й речі не тільки наукової, а й великої ринкової вартости.

На терен стали набігати скупники, антиквари, спершу місцеві, а потім і закордонні. Аматори скуповували знайдені селянами речі за допомогою спеціальної агентури.

Вишукування старовинних речей та скарбів із давніх часів триває в межах Херсонщини, Миколаївщини та Дніпропетровщини як окрема галузь. Вона виявляється іноді в формах справжньої психічної хвороби; газард і манія, зв'язані з нею нерозривно, іноді набувають характеру пошести. Археолог Гошкевич наводить приклад, коли мешканці сіл

Сасовичі та Засілля, кинувши все, подались на степ і три роки вряд, зимуючи в куренях, день і ніч копалися в могилах, вишукуючи скарбів. У них не вистачало власних сил — і вони останні гроші викидали на поденників. Не зважаючи на те, що вся їхня робота сходила на нівець, вони не залишали ні заступа, ні надій, доки їх розігнав місцевий уряд.

Настала черга й Ольбії. Місцеві селяни стали копати де тільки було можна, влітку, узимку, вдень і вночі. Почалося хижацьке грабування могил, кладовищ Ольбії та її околиць. Речей знаходили силу. В одного скупника, крамаря Фогеля, набрався цілий музей античної старовини. Він мав перепродати його Ермітажеві, але тодішня адміністрація відмовилася — і Фогелівські збірки цілком дісталися Берлінському музеєві. В Росії залишився каталог.

Попит на античні речі утворив спеціальну галузь: одеські ювеліри почали широко використовувати оригінали місцевої старовини, як мотиви до підробок. Миколаївський музей має цілий відділ фальсифікованих речей. В таких підробках місцеві фахівці досягали іноді надзвичайної техніки. Всім відома корона скитського царя Сантафарна роботи ювеліра Рахумовського, що її купив Британський музей за оригінал.

Ольбійською старовиною стали поповнюватись найвидатніші музеї Європи. Не було їх тільки в нас, не зважаючи на те, що, починаючи з початку XIX ст. (1821 р.), терен Ольбії вже звертає на себе увагу подорожніх, так російських, як і закордонних, і тільки наприкінці минулого століття почато провадити наукові дослідження під керівництвом відомого Забеліна. З 1902 року досліджування Ольбії вступає в добу систематичної щорічної роботи під керівництвом проф. Фармаківського.

Спершу весь матеріал дослідів надходив до Ермітажу і лише частково до місцевих музеїв — Одеси, Николаєва, Херсону. Тепер виключне право на нього — за Миколаївським музеєм.

Прямувати до Ольбійських руїн найзручніше з Николаєва. Катер відбуває до с. Парутине що-дня, а коли є час, цікаво проїхати дубом. Кожного базарного дня парутянські дуби стоять на пристані, чекаючи пасажирів. Назад — катером. Поминувши „волоську“ косу, побачите спереду себе високий берег із білими хатами парутян, а за ними — урвища,

що збігають прямовисно на лиман: це й буде всевітньо відоме місце сучасних археологічних дослідів.

Парутянські хлопці вже давно чекають на вас: вони не звикли до „порожнього“ катера й завжди збігаються на гудок. Вони допоможуть приставити ваші речі до села й розкажуть вам, де найзручніш спинитися й заночувати.

Мал. 41. „Стела“ (намогильна лящада) з ольбійського некрополя

Прямуючи ранком широкими вулицями села, зверніть увагу на білі стіни чепурних парутянських хат, на їхні примітивні, але усталені форми, що цілком відрізняються від хат інших місцевостей України. Цих форм надала їм природа місцевого будівельного матеріялу. Лісу поблизу нема—і головний матеріял є вапняк: з нього і огорожа, і стовпи до воріт, і хлів, і клуня, і сарай. Хата—з лимпачу. Відсутність дерева змушує використовувати м'який камінь і пристосовувати до примітивних потреб.

На цих простих площах без зайвих видумок і прикрас, що їх об'єднано загальним архітектурним характером,

з задоволенням спиняється погляд, а рука охоче береться за олівець.

Минаєте село. Провідник веде вас до високої могили. Її обкладено широкими лящадами щільно притесаного каменю. Одмикає двері. Спускаємося кам'яними східцями в склеп. З обох боків стоять на східцях високі гостродонні амфори: це посуд, знесений сюди з могил ольбійського некрополю. Склеп починається високою стіною з невеличкими дверима. Біля них обіч—великий камінь: ним привалено хід саме в ту хвилину, коли з склепу вийшла родина небіжчика, попрощавшись із тілом, дві тисячі років тому. Вгорі над дверима у двох місцях частину кам'яної стіни вибрано: це сліди роботи грабіжників, що, не потрапивши в двері, пробували пробитись просто у склеп. Як то відомо, лише незначна частина степових могил—2% чи 3%—дійшли до нас у їхньому первісному стані: всі інші пограбовано. Грабування могили ще за давніх часів набуло характеру професії, фахівці справи мали навіть спеціальний інструмент—щупи. Їхній великий досвід переходив, слід гадати, з роду в рід, і, коли археолог натрапить на непограбовану могилу, він має вважати її за випадкову. Така доля не минула й Підзевсової могили: від багатого поховання залишилося кілька амфор та порожній мармуровий саркофаг, що стоїть і тепер поблизу могили.

Склеп—висока, досить простора зала. Її стіни викладено монументальними, щільно пригнаними й математично розрахованими на властивості каменю лящадами.

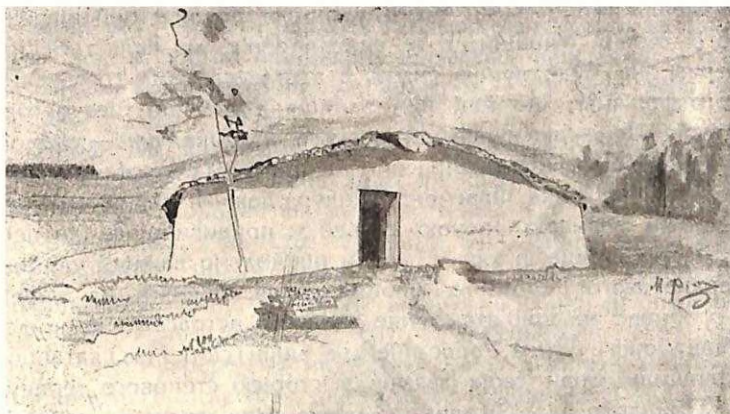
Світло від смолоскипа нерішуче обігає високе склепіння. Короткою луною обзиваються стіни. Бережно ступаєте по вогких лящадах підлоги, приглушуючи власний голос. Цікаво. Але... там, де синіє небо, краще.

Той самий план будови і в склепі Еврисія та Арети, що стоїть край села ліворуч шляху, коли повертатися з руїн на Парутине. Перед могилою розбито минулого року невеличкий дворик, над стежками посаджено дерево й хід до могили оброблено на зразок парутинських будинків. Обидва склепи простояли дві тисячі років: простоять ще дві—і нічого з ними не станеться.

Поблизу Підзевсової могили—місце досліджень останніх років. Його обгороджено колючим дротом. Фундамент, рештки пітосів—глиняних посудин величезного розміру, кути

дворищ і в розрізі культурних нашарувань — безліч череп'я від амфор, ваз, світильників, уламки мармуру, рештки речей буденного вжитку, шари попелу, шпарун, кахлів... Вражіння таке, наче це місце кілька разів переходило пожежею, знищувалося до щенту, відбудовувалося знову й знову руйнувалося.

Спускаємося до „нижнього міста“. Добру половину його водами Бога давно винесло в море. І знов сила решток, фрагменти будівельних прикрас, тесаний камінь кладки,

Мал. 42. Вхід до могили Еврисія та Арети

уламки від речей невідомого призначення. Рештки мозаїчної підлоги храму, сліди бруку, що прямував від пристани, а далі— фундаменти могутніх стін свідків розквіту Ольбії, а над ними— рештки вбогої огорожі міста часів її занепаду.

З нижнього міста спускаємося на берег. Нам слід прямувати далі, щоб, обігнувши ріг, пройти на той бік міста, зійти балкою та вийти до некрополю. Але ми блукаємо понад берегом годину, дві чи й більш, не одриваючи очей від уламків, що ними всипано весь берег. Їх перебирає хвиля, то викидаючи на пісок, то знов забираючи з собою. Більшість давно вже втратила первісний вигляд, і тільки зрідка трапляються фрагменти зовсім свіжі, як той невеличкий чорнолаковий кілік, що його витягла з води, купаючись, дівчинка: він пролежав на дні не одну, не дві сотні років, і лак, секрету якого ми не знаємо, здається таким свіжим, наче цей кілік учора взято з горна.

Хто має прямувати до Ольбії, щоб побачити „Помпею“, того не задовольнить подорож. Блукаючи над руїнами торговища, ви не згадуєте про його „останній день“. Тут залишилися навіть не руїни, а лише нікчемні рештки від них, і тільки те, що було під землею, глибоко вражає подорожнього.

Подорож до Ольбії тільки тоді має рацію, коли ви з'єднаєте її з дослідженням матеріялів місцевих музеїв — Херсону, Миколаєва, Одеси, де переховується сила матеріялів ольбійського побуту. Кожна дрібниця стане для вас живою, розмовлятиме з вами, розгортаючи сторінки історії південного терену України. І та сила череп'я, що валяється на березі, не буде купою сміття, а встане словами того великого фоліянту, що над ним залишала свої дні тисячолітня історія. Цей— від вінців мегарського кухлика, далі— уламок теракотової вази з прекрасним меандровим рельєфом, поряд носик світильника. Фрагмент фікелура лежить під обточеною хвилями великою чорною галькою; придивившись до неї, пізнаємо днище пітоса. З води підіймаємо важкий уламок теракотового акротерія. Набігає хвиля, виносить на берег її розбиває на дріб'язок вінце скляного астрагала. Коринт і Мілет, Іонія й Аттіка, Родос і Мегара, еллін і скит, Рим і сатаніди залишили сліди своїх звязків з історією степового терену.

Оминаємо ріг. Зіходимо балкою. Над нею під горою — руїни башти римських часів. На захід від них, через балку — некрополь: час давно вже зрівняв його могили з землею, і лише за дослідями останніх років ми знаємо, що під зеленими хвилями жита — сотні тисяч поховань — „город мертвих“.

Ще раз озирнути весь терен... Підіймаємося на гору, залишаючи за собою межі міста.

Перед нами безмежні простори Дніпровсько-Бозького лиману. Небо злилося з морем. Ліворуч широка синя смуга — водяний шлях на далеку загадкову Скитію й туди, в ті країни, де живуть люди „з цапиними ногами“, „з очима на грудях“. Далі нема вже нікого: з ранку до ночі весь час там „пада на землю біле пір'я, і дихати не можна“.

За синім лоном вод розлігся степ, такий мирний, тихий, навіки заспокоєний. Коло підніжжя шумує хвиля, набігаючи на берег.

Біліє вітріло одно, друге, третє... Чи не тут саме Діон Хрїзостом, гуляючи в околицях Ольбії, зустрів свого друга Калістрата?

Сотні тисяч років тому Дніпро, прокладаючи собі дорогу поміж корінням колишніх гір, не тим шляхом линув у море, яким прямує він тепер.

Він тоді не забирав від Кахівки праворуч на захід, як забирає він тепер. Прямував навпростець, просто на Джарил-Гач, а вся та площа, що врізається нині в море Кінбурнською косою, Ягорликом, Тендером, — вся вона була під водою.

І коли ви пильно простежите весь терен степового простору низової Наддніпрянщини, ви ще й тепер знайдете старий берег Дніпра: він прямує степом від царин Кахівки на Емануйлівку; на схід від нього буде давній степ, а на захід — площа іншого походження, що набула характеру справжнього степу, значного пізніше. Певний доказ тому ми маємо саме в структурі ґрунту: під шарами льосу давнього степу узбережжя ми маємо товщу вапняків, під ґрунтом площі, що лежить на захід від колишнього напрямку Дніпра, вапняків немає. Процес поступовного, безупинного побільшення площі низової Наддніпрянщини відбувається й тепер, і на західні межах її, особливо на рельєфі Кінбурнської коси, його можна помітити й тепер.

Геологічна історія терену залишила яскраві сліди над його зовнішнім обличчям. Що вище ми підіймаємося до первісних берегів Дніпра, то більше терен набуває ознак справжнього степу: тут степова рослинність встигла перекинутися на новий суходіл, перетворивши його піскові площі в тирсовий степ. Нині його використано майже весь під господарські культури. Тільки випадково тут залишилися останні цілини, що нагадують нам його колишній вигляд. Наближаючись до теперішніх берегів течії, ми вже маємо всі ознаки пізнішого створення їх: голі площі піску, солонці, плавні. Понад морським узбережжям маємо типову солончакову флору: тут рослинність, звичайна для даної флористичної зони, не могла вижити — її змінила флора солонців.

Невеличкі басейни морської води, колишні затоки, замкнувшись, перетворились на озера лиманного типу. Де-не-де

серед площі терену маємо невеличкі загадкові оази безрезових та дубових перелісків, так звані „кілки“. Звідкіля могли вони взятись ?

Пояснення може бути лише одне : Дніпрові води занесли насіння рослин зовсім інших флористичних зон із північних частин сучасної України, з верхів'я Дніпра. Але, за всіма даними, теперішній вигляд не є первісний вигляд цих оаз.

Мал. 43. Набирають сітки

За давніх часів вони групувалися на терені справжніми лісовими площами. Ще за часів Геродота вони були остільки поширені, що в лісових пущах їхніх знаходили собі пристановище грецькі колоністи, втікаючи від степових мандрівників. Так і звалось тоді весь цей терен— Гілея.

Теперішні „кілки“— лише рештки колишньої Гілеї: вони на шляху повного знищення через хижацьке ставлення до них місцевого населення.

Своєрідна геологічна історія в звязку з кліматичними умовинами та присутністю моря яскраво відбилася й на економічних можливостях терену. Ми бачимо тут нові форми господарства й промисловости, що їх подибуємо вперше на всьому шляху від порогів до моря.

Ми вже ознайомилися з одною з найцікавіших форм інтенсивних культур — виноградарством на площах дюн, в умовинах, що, здавалося, були безнадійні для будь-якої господарчої культури взагалі.

Протягом години переїзду кіньми вгору від Голої Пристани лежить Кардашинське болото з досить значними запасами торфу. До останнього часу розробку провадилося первісними способами. Тепер ґрунтовно досліджується родовища з метою раціоналізувати справу. За відсутністю джерел теплової енергії, майже повним знищенням лісових площ родовище набуває особливого значіння, і торф постається не тільки на опалення приватних помешкань, а й на дрібні підприємства Херсону.

Заслужують на увагу: видобування соли на Кінбурнській косі та рибальські промисли. Головні осередки рибальства: Рибальча Слобода — саме на косі, Очаків, населення якого живе майже виключно з рибальства, та Станіславів — по тім боці Лиману. Терен має й невикористані можливості, що мають усі дані до розвитку. На солонцях узбережжя у великій кількості росте кермек, а на острові Тендері — сумах; обидві рослини — першорядний матеріал для видобутку гарбників. Не може бути сумніву в тому, що використання цих рослин — справа найближчого часу, і терен у недалекому майбутньому матиме нову інтенсивну культуру.

В околицях Голої Пристани — солоне озеро. Воно лежить зразу за селом, має не більш як кілометр у діаметрі. Двадцять п'ять років тому Херсонське земство будувало на ньому курорт. Сюди з'їжджаються ревматики на сезон від 1 червня до 15 вересня. Хорі розташовуються: частина по бараках курорту, частина — по селянських хатах, що стоять поряд.

Рейси пароплава з'єднують курорт із Херсоном: ходу пароплавом від нього до пристани Гопри — одна година. Дніпро, море, осередки виноградарства, терен, цікавий через численні рештки колишніх культур і зокрема античної, нарешті, саме місцеположення над великим шляхом майбутнього — все це надає курортові Гопри шансів на його популярність.

Піскові арени цікаві не тільки характерними площами справжніх пустель, а й останками речей давніх культур. Прямуючи з кучугури на кучугуру, особливо в містинах „видування“, ви бачите й тепер силу череп'я то первісної техніки неоліту, то фрагментів античних часів; можна натрапити

на останки зброї, приладь. Херсонський музей має надзвичайно цікаві речі, зібрані з цих площ, а між ними й останки „скарбів“, що попали майже цілком у руки скупників. Між цими скарбами зокрема зацікавить вас Келегейський скарб. Його виявили пастухи на дюнах поблизу Келегейських хуторів. Останки скарбів, що дісталися Херсонському музеєві, доводять, що це був скарб виключної художньої вартости, вже не кажучи за його вартість ринкову. Матеріал окремих речей — виключно золото, срібло та самоцвіти. Музеєві дісталися лише уламки: головні речі перелили скупники.

Увесь цей терен наче спеціально пристосовано до осінньої подорожи. В - осени різка винограду, вокзал, пристань, пароплав, базар, ятка — все нагадує вам про гарячий час сезону. Прямуючи від Херсону на Олешки, Кахівку, Козачі Лагері чи Основу, ви обминаєте човни, барки, баржі, дуби, щерть навантажені кавунами, динями, гарбузами. Цілими горами лежать вони понад берегами, вилискуючи на сонці білими, чорними, смуглястими жовтогарячими плямами.

Тільки в - осени ви побачите характерний ландшафт солончаків із їхньою огневою розфарбовкою, стиглий ліс очеретів понад плавнями, що переховують перелітне птаство.

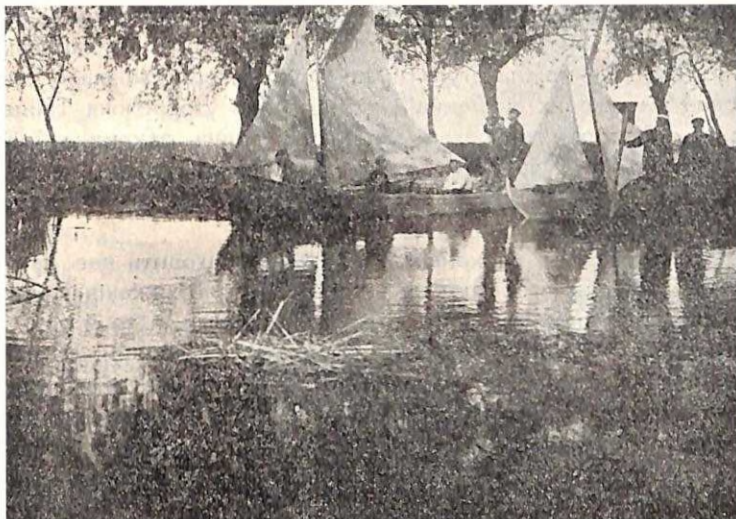
Під осінь, за часів найпосушливіших днів, провадяться й розкопки на Ольбії, куди зручно проїхати, мешкаючи в околиці низової Наддніпрянщини.

Крім піскових арен із їхніми інтенсивними культурами, солоними озерами та курортами, крім загального своєрідного обличчя терену, низова Наддніпрянщина разом із північним узбережжям Чорного моря має низку інших дуже цікавих моментів. Хто має подорожувати нею, той не може поминути й не зупинитися не тільки над рибальським життям на Кінбурнській косі, традиціями, побутом, технікою, типами, над характерними ландшафтами флори узбережжя, полинковими плямами солонців Ягорлицького півострова, кров'яночервоними смугами солелюбів понад берегами лиманів, а й на характерних моментах місцевої фавни, що ними так яскраво відрізняється це побережжя від інших кутків України.

Ми спинимось зокрема над одним моментом, що в умовах нашої дійсности набуває особливої ваги, — над моментом, що його наш час наближає до фактів епохального порядку не тільки власне в житті України, а й усього Союзу.

Це — острови або певніші — коси Тендер та Джарил - Гач, що за останні часи увійшли в нову добу свого життя.

Тендер — так званий Ахілесів біг древніх — це вузька смуга суходолу, що тягнеться понад північним узбережжям Чорного моря, ледве виступаючи з поверхні хвиль. Вона тягнеться в море на півтора дня ходу, а в широчінь не має місця, де б з гарної рушніці мисливця не можна

Мал. 44. Сторожа рибальського заповідника на Дніпрових плавнях

було б дістати з берега на берег. Буйний ліс очерету оточує її піскові мілини, ховаючи від очей струну суходолу.

На схід Тендер продовжується тою самою косою намівного походження — Джарил - Гач, що має ідентичний склад ґрунту, фавни, флори.

Прибувши сюди по весні, саме на той час, коли перелітні птахи прямують своїми одвічними шляхами з вирію на північ, ви станете свідком явища, яке не скоро забудете.

Вам не уявити й не охопити поглядом тієї сили стомлених крил, що, подолавши море й зачувши землю, падають на тимчасове пристановище, щоб, перепочивши кілька днів, піднятися знову, подаючись в далеку дорогу, розсипатися по степових просторах, озерах та болотах, лісах та перелісках,

гаями та садками цілого терену європейської частини нашої землі, від моря й до моря, від заходу до сходу.

Гуси, качки й журавлі, лебідь і хижак, чайка й перепел, дрохва, рожевий пелікан і біла чапля в своєму феєрично ніжному вбранні, лісове птаство, все, що має крила й знає свій час із вирію й на вирій, знає й острів Тендер, що лежить на одному з найвидатніших шляхів весняного й осіннього перельоту. Галас, що стоїть над островом за цей час, нагадає бурю, і зграї птахів густою хмарою закривають сонце. Частина птахів залишається на острові на парування, і тоді не можна ступити, не зруйнувавши гнізда. Коли одна з наукових експедицій підійшла до узбережжя Тендерівської затоки, сполохані зграї, піднявшись, закрили обрій, а вся затока була затягнута білою пеленою, наче снігом: то зібрались лебедині зграї, готуючись до дальшого перельоту.

Разом із тим, споконвіку, як тільки надходить час перельоту, на острів збігаються інші зграї, зграї хижаків із рушницями, сітками, хватками, паліччям, ціпками, а то й просто з голими руками та з мішками на плечах. Згубивши всю міць за час тяжкого перельоту через море, залишивши на хвилях тисячі тих, що не подолали тяжкого шляху, взявши на свої крила тих, хто ще може триматися, птаство падає на землю, як град, і вже не в силі захищати права на своє існування; тут воно стає здобиччю варварів, що забивають його паліччям, забирають голими руками, заганяючи масами в сітки, спеціально для того приготовані. Десь поблизу вже чекають закордонні агенти-скупники: їм потрібні не птахи, не пух і не м'ясо — їм потрібно лише кілька пір'їн забитої тварини. А найдорожчий, найцікавіший товар для них буде той, що його буде взято з кожної, зідраної з живої пташки. Ці екземпляри підуть за найвищий гатунок до прикрас дамського туалету на головні ринки Європи — Берлін, Париж і т. ін. Там теж є свій Тендер і Джарил-Гач, і Куюн-Тук, але з них не тільки ніхто не візьме жодної пташки, а й не ступить ногою на терен, щоб не сполохнути зграї, не порушити короткого відпочинку натомлених птахів. Сторожам заповідників там нічого робити: нікому не спаде на думку забити тварину за час перельоту, і за дикуна вважали б того, хто надумав би з такою метою наблизитися до заповідника.

Не тільки мисливець - хижак, не тільки закордонні агенти стоять на сторожі. Для тієї частини птаства, що залишається на гніздування, в свій час налітають інші хижаки: вони підходять до берега з човнами та дубами, навантажують яйцями вщерть і везуть свій товар на миловарні, гонувати свиней та угноювати ґрунт.

На сезон „полювання“ двічі на рік збігається населення з усіх околиць. Птахам ніде дітись: хоч де вони спустилися б, на них скрізь чекає те саме.

Так було до останнього часу.

Кілька разів порушувалося питання про те, щоб припинити це масове знищення, але жодна постановка відповідних наукових кіл, природознавчих інституцій, спеціальних експедицій не мала конкретних наслідків, залишаючись на папері.

І тільки минулого року всі пристановища птаства понад узбережжям Чорного й Озівського морів — Тендер, Джарил-Гач, Солонозерну балку, Ягорлицький Кут, частину побережжя від Скадовського — острови Куюк-Тук, Мартини, Бірючний, Обиточинську та Білосарайську коси — виділено в заповідники. І тепер вас не пустять ні з апаратом, ні з рушницею, ні навіть з голими руками, коли ви не маєте на те відповідного дозволу, солідної наукової мети. Це подарунок нашим пернатим друзям за час Жовтневих свят.

Мал. 45. Біла чапля (Херсонський природознавчий музей)

Це був перший рік, перша спокійна осінь, коли в околицях Чорноморського побережжя не пролунав жодний постріл. І здивується пернате царство, інстинктивно зачувши нову добу, історичний час, що почався для них 14 липня 1927 року.

elib.nplu.org

„Ратнапарикса“... Чули ви таке слово?

...Н-н-ні.

А не знаєте часом, як побудовано ту прекрасну монументальну огорожу колишнього царського палацу, що повз неї ви прямували, переїжджаючи на той бік Неви?

...Н-ні.

Вам невідомо й те, що в руках бельгійської кампанії залишився готовий проєкт залізниці, яка мала об'єднати кар'єри волинських родовищ із метою постачати українські декоративні матеріали на всесвітній ринок?

...Ні.

Так. Здається, тема, на яку я бажав би побалакати, вам невідома зовсім. Тоді пробачте й мене: почну з Аз-Буки.

Коли ви запитаете того, хто повернувся з Москви, які з нових будинків найбільш звертають на себе увагу, вам назвуть низку велетнів останнього сезону, і між ними перше місце посідатимуть: Крематорій (перший у Союзі за часом), Інститут Леніна, будинок Держторгу, будинок редакції „Известий“ та будинок Телеграфу. А коли ви запитаете, звідкіля, з яких родовищ взято матеріал до обробки фасадів цих споруд, вам на це ніхто й нічого не скаже, навіть коли ви звернетесь до фахівців будівельної справи.

Скажемо за них ми. Фасад Інститута Леніна оброблено з матеріалу, що його здобуто в родовищах околиці села Головине на Волинщині. Портальні східці — з матеріалу „габро“, що вперше знайшов собі шлях на будівельний ринок центру лише минулого року, родовище матеріалу — околиці с. Сліпчичі на Київщині.

З тих самих родовищ взято й матеріал на Крематорій, будинок Держторгу й будинок редакції „Известий“.

Увесь личківний матеріал грандіозного будинку Московського Телеграфу з його монументальними порталами — з родовищ граніту „Наталівських кар'єрів“, з околиць Запоріжжя. Інакше кажучи, в основі художньої обробки першорядних будівельних споруд центру, а так само й усього Союзу лежать будівельні матеріали українських родовищ.

Спинімоєь на хвилину й на дрібницях, а саме: яким шляхом матеріали українських родовищ дісталися до цих споруд, що стоять на чолі будівельних досягнень останніх сезонів.

На початку 1925 року будівельний Відділ Держтресту „Минеральное сырье“ в Москві звернувся до Харківського Соціального музею ім. Артема з пропозицією приставити Держтрестові зразок будівельних матеріалів, які можна було б використати на обробку фасаду Інституту Леніна. На підставі переведених дослідів українських родовищ будівельних матеріалів музей приставив кілька зразків своїх експонатів, додавши до того всі потрібні пояснення технічного характеру. Музеєві запропоновано перевести справу власними силами й постачити відповідну кількість матеріалу на обробку Ленінського Інституту. Щоб виявити конкретні наслідки власних дослідів, музей узявся за справу, організував видобуток, приставив 320 тонн матеріалу, і фасад Ленінського Інституту своєчасно закінчено. За пропозицією музею матеріал пристосовано до фасаду в формі, в якій до того часу його не використовувалося ніде й жодного разу. А на портал Інституту пристосовано матеріал „габро“, що пройшов на центральний ринок теж уперше, з пропозиції соціального музею.

Наприкінці того самого року Держтрест доручив музеєві дослідити будівельні матеріали Волинщини та Київщини. Наслідком дослідів була організація при Держтресті окремого відділу в справі розробки українських будівельних матеріалів у межах Волинщини та Київщини; розробку тепер уже й розпочато в широкому масштабі.

Зазначені факти викликають низку питань: чому ж у широких колах громадянства так мало знають Україну як джерело основних будівельних матеріалів, які саме з них мають будувати ринок, в якому стані нині розробка їх і які перспективи має ця галузь.

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ РОДОВИЩ УКРАЇНСЬКИХ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

Якщо ми звернемося до літератури, то побачимо, що в галузі дослідження будівельних матеріалів ми маємо досить багатий матеріал.

В окремих працях, що їх присвячено дослідженню України, починаючи з початку XIX ст., ми маємо не тільки випадкові вказівки на родовища того чи іншого будівельного матеріалу, а й спеціальне систематичне дослідження їхніх родовищ. Севергін, Бесер, Сташці, Дзябловський, Ейхвальд, Бледе, Барбот де - Марні, Феофілактів, Борисяк, Гуров, пізніш Миклашевський, Тутківський, Лучицький, Ласкарев, Попов, Тарасенко й багато інших за час дослідження терену за тою чи іншою спеціальною метою не минали підкреслити й значіння того або іншого родовища з погляду пристосовання його як матеріалу до будівельних потреб.

Між матеріалами акад. Тутківського останніх років маємо роботи, спеціально присвячені дослідженню родовищ будівельних матеріалів України. І хоча ми ще й тепер маємо силу недосліджених родовищ, все ж маємо дані зауважити, що література що до них досить багата.

Але коли ми поглянемо на весь цей літературний матеріал з боку його практичного скористування, то не можемо не дійти висновку, що весь він — тільки канва, за якою слід знову дослідити родовища всіх будівельних матеріалів України в напрямку виявлення їхніх практичних можливостей. Особливо це потрібно в специфічних умовах нашої дійсності. В той час як на Заході в країнах вищої технічної культури кожен техник, штейгер або десятник, вже не кажучи про фахівців, має на своїм робочім столі всю головну літературу, що стосується його галузи, у нас не тільки нижчий технічний персонал, а й фахівці не дуже-то навінують до літературних джерел, засновуючи роботу, головним чином, на власному досвіді. От чому перед тим, як використати те або інше літературне джерело, розгорнути потрібні сторінки наукової праці, вам доводиться так часто передусім змести з неї шар архівного пилу в буквальному розумінні слова.

СТАН МУЗЕЙНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

В зв'язку з теоретичним дослідженням стоїть експонатне виявлення матеріалів. У наших, та й не тільки в наших, музеях будівельні матеріали репрезентовано остільки нераціонально, що вся їхня експонатна вага залишається поза життям-

Ні техник, ні будівничий, ні художник не цікавляться ані експонатами наших геологічних музеїв, ані їхніми дослідженнями.

Справа в тому, що голий зразок є показчик лише породи, а не матеріялу. Практичний діяч не вірить зразкам, коли до їх не додано потрібних технічних даних: виявлення того або іншого матеріялу в усіх його властивостях, в умовах його видобутку, його рентабельності і, головню, ринкових форм. Коли ми маємо прекрасний зразок статуйного мармуру й за умовами його залягання він не може дати відповідних ринкових форм, він не має ніякого практичного значіння, і його не можна вважати за будівельний „матеріал“. І, щоб наші геологічні музеї заповнили прогалину в напрямку популяризації [того надзвичайного багатства, що ми маємо його в родовищах будівельних матеріалів України, треба взяти зовсім інший принцип їхньої експонатної репрезентації.

УМОВИ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ЧАСІВ

Головні матеріяли, що їх потребує будівельний ринок: граніт у його безмежних відмінах кольору та структури й зерна; лабрадорит, пісковець, мармур. До них ще можна приєднати аспід. Не зважаючи на те, що в родовищах України є всі головні відміни граніту — сірого, рожевого, червоного, білого (пеліканітового), пегматиту й рапаківі, за часи дореволюційні головним постачальником російського ринку були Швеція, Норвегія, Фінляндія. В родовищах України стільки гатунків лабрадориту — від ясно перлистого до зовсім чорного, як у жодній країні світу, отже, український лабрадорит мав ринок переважно на південній частині колишньої Росії. Москва, Петербург користувалися здебільша шведськими матеріялами фірми Герлаха та Ферстрайма.

Маємо багато родовищ першорядних гатунків чорного граніту, але він не виходив на ринок зовсім: увесь чорний граніт як на російський, як і на світовий ринок постачала головним чином та сама шведська фірма Герлах і К^о.

Властивостей пісківцю українських родовищ зовсім не виявлено. Кращий матеріал постачала на російський ринок Австрія. Аспід увесь час постачала Англія, тоді як лише на Криворіжжі маємо невичерпні родовища цього матеріялу.

І лише один матеріял, мармур, в його головних гатунках ще деякий час (доки не звязано залізницями з центром райони Єнісею та Алтаю) залишається за Італією. Але майже нікому не відомо, що на Україні є родовища одного з найхідкіших кольорових бельгійських матеріялів — *nero con plati bianci* — і багато інших гатунків, що їх досліджує тепер і почасти вже переводить на ринок одна з українських дослідчих інституцій.

В чому ж причина такого становища, чому будівельні матеріяли українських родовищ, що між ними є гатунки експортного світового значіння, до останнього часу майже виключно обмежувалися місцевим ринком?

Коли ми підійдемо до аналізу тих ситуацій, що в них і до останнього часу залишається справа, ми подибаємо багато цікавих явищ.

ПРОТЕКЦІОНІЗМ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ЧАСІВ

Щоб уявити його ролю в розвитку продукційних сил взагалі, а зокрема в розвитку ринку матеріялів українських родовищ, наведемо один приклад: згадаймо історію з будіванням розкішної, що коштувала кілька мільйонів, огорожі саду колишнього царського палацу в Ленінграді.

На матеріял для огорожі призначено конкурса.

Одна з російських фірм зробила так: виставляючи зразки матеріялів, вона поставила на зразках російського походження закордонні етикетки, а на закордонних — російські. Той, кому це спало на думку, не прогадав, комісія палацу спинилася на „закордонному“ червоному пісківцю.

Але як бути далі? Вихід знайдено: червоний олонецький пісковець навантажувано у вагони, надсилано за кордон, розвантажувано на першій закордонній станції і за закордонними дублікатами привожено на місце призначення — до Петербургу. Так збудовано з „закордонного“ матеріялу ту прекрасну огорожу, що стоїть і тепер.

ДІЯЛЬНІСТЬ АГЕНТУРИ ЗАКОРДОННИХ ФІРМ

Агенти фірм закордонних будівельних матеріялів увесь час були на сторозі. Як тільки на ринку або тому чи іншому конкурсі з'являвся матеріял місцевого походження,

агентура зараз же вживала всіх заходів, щоб виставити ідентичний матеріял закордонний, знижуючи на нього ціну до якого завгодно для себе збитку, аби задушити конкурента, добре знаючи, що вона в свій час надолужить своє. Ця агентура так обставила свою діяльність, що нарешті місцеві фірми майже перестали подавати на конкурс матеріяли російських родовищ або вживала заходів, подібних до випадку з будуванням огорожі палацу.

ДОПОТОПНІ СПОСОБИ ВИДОБУВАННЯ ТА ОБРОБКИ МАТЕРІЯЛІВ

За часів дореволюційних видобувалося та оброблялося будівельні матеріяли способами, що мало чим відрізнялися від способів людини кам'яної доби. Справи з технічного боку обставлено так, що майже 50⁰/₁₀₀ матеріялу йшло на брак, крім того, з матеріялу, випущеного на ринок, забраковувалося до 30⁰/₁₀₀.

Цілковита відсутність технічного устаткування, необізнаність із сучасними досягненнями техніки не давали можливості витримувати закордонної конкуренції навіть у тих випадках, коли можна було перевести матеріял за вищими його властивостями. Наслідки такого підходу до видобування та заготівлі товару можна бачити й тепер; на маюнку ми бачимо, як на Кременчуцьких кар'єрах будівельного граніту провадиться заготівлю грузу (знято в серпні поточного року): скликається два-три десятки жінок, дається кожній у руки молоток, і вони цілий день довбуть той камінь, перероблюючи його на груз.

В той час як звичайна дробарка може дати до 3.000 пуд. грузу за робочий день, жінка виганяє 50—60 пуд.

ДРІБНИЙ СПЕКУЛЯНТ

Все завдання дрібного спекулянта сходиться до одного: дати на ринок товар, витративши на нього як-найменше зусиль, аби збути; що ж до якості матеріялу й наслідків, це його аж ніяк не обходить. І треба придивитися на місцях видобування будівельних матеріялів, який товар випускається й тепер на ринок. Користуючися з того, що на оцінку продукції цього роду матеріялів у нас майже немає фахівців,

ці дрібні постачальники випускають товар, який не може виправдати найпримітивніших вимог. Навіть у відповідальних випадках допускається неприпустима недбалість. Зразком її може стати пам'ятник Ленінові, найкращий з усіх, що йому до цього часу поставлено в межах Союзу — житомирський. Прекрасно задуманий, виконаний із першорядних місцевих матеріалів — горбилівського лабрадориту й червоного лезниківського граніту—його від неохайного виконання всього підмазано фарбованим під колір матеріялу шелаком. Тепер цей шелак полуцився й обсипається, і пам'ятник має вигляд, наче його зроблено кілька сот років тому. Коли в такому вигляді матеріял подається на центральний ринок, де знають, що таке матеріял і робота, він знецінюється— і до нього губиться довір'я ринку.

ЗАГАЛЬНА НЕСВІДОМІСТЬ

Обмежимося теж цікавим прикладом. 1926 року до Київського Зовнішторгу надійшло запитання з-за кордону що до експортування одного з будівельних матеріалів України за кордон. Не знайшовши фахівця, що міг би дати відповідні дані на запитання, Зовнішторг звертається до каменярів, від яких має надію одержати належні дані. Слід віддати честь свідомості простих, звичайних каменярів глухого села : навіть вони зрозуміли, в яке сміхотворне становище поставив себе і перед ними, і перед самим собою Київський Зовнішторг. Але, з другого боку, до кого звернеться той самий Зовнішторг, коли на Україні, що може стати джерелом першорядних будівельних матеріалів не тільки Союзу, а й закордону, немає жодної сталої організації, яка б узялася за справу й поставила її на ту височінь, на яку вона має всі дані.

Які ж саме будівельні матеріяли має Україна? Які дані ми маємо до „всесоюзного“ значіння їх і в якому звязку родовища їх із тим шляхом, що ми прямуємо ним — „від порогів до моря“ ?

УМОВИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

В оточенні дореволюційних часів умови землекористування відогравали не останню роль що до обмеження економічної

популярності українського каменю. Князь Горчаков, плануючи розробку мармуру Козіївського родовища на Волинщині, мав на увазі змінити напрямок течії Тетерева, щоб поширити прибережну смугу мармурових родовищ, але не дозволяв навіть кустарям використовувати матеріал.

Інші власники забороняли навіть науково досліджувати в межах площі своїх маєтків. Кар'єри починалося не на тих місцях, де їх було найзручніше розроблювати, а там, де було зручніш їх заорендувати або купити, а умовини видобування, платня за матеріал залежали від власника.

За такими умовами український будівельний та будівельно-декоративний камінь, звичайно, не міг знайти собі широкого ринку. Слід навіть дивуватися з тих окремих випадків, що на тлі загальної ситуації знаходили собі місце: план бельгійської компанії, вихід за ініціативою Барінова українського лабрадору (з лабрадаритових родовищ Воронцове-Городище), як ювелірного матеріалу на закордонні ринки — Антверпен, Париж, Ідар; партії, що їх постачалося з України до Москви, Баку, Варшави, Берліну й інших місцевостей колишньої Росії та закордону.

Москва завжди була одним з найвидатніших ринків будівельних матеріалів. Роля її цією стороною залежала не тільки від того, що вона вживала силу матеріалів на потреби власного будівництва, а й від того, що вона сама перероблювала сировину на півфабрикат, постачаючи готові форми (монументи, східці, лящади, бігуни, електричні розподільники й т. ін.).

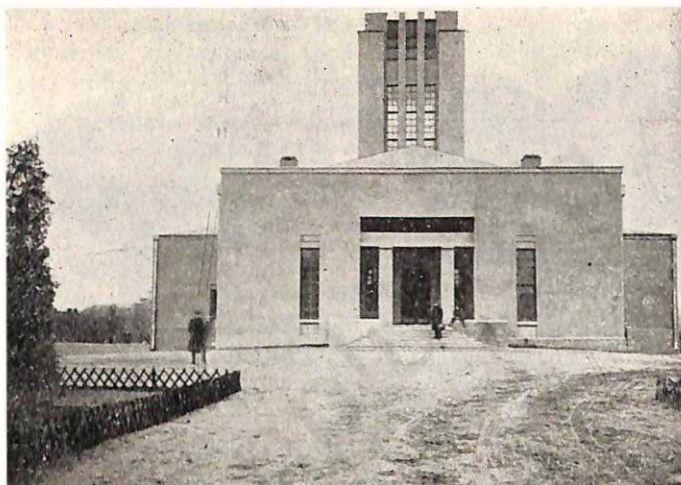
Московські кам'янорізні та кам'янообробні фірми постачали готові вироби далеко за межі європейської частини колишньої Росії, маючи клієнтуру в Сибіру, Персії, Туркестані, повертаючи фабрикат, між іншим, і в ті місцевости, з яких вона одержувала сировину.

Таким центром Москва залишається й тепер, а перспективи з її перебудування та поширення її терену лише поширюють і значіння Москви, як споживача сировинного каменю. В якому ж стані ринкових перспектив залишається Україна, як одно із джерел будівельних матеріалів, що до головного центру споживання їх? Для цього нам слід піти до ресурсів України в даній галузі її продукційних сил, взявши на увагу й матеріали тих районів, що стають за її конкурентів.

ЛАБРАДОР

Лабрадорит, як матеріал будівельно - декоративний, з'явився на ринок пізніше за всі інші матеріали, за винятком так званого чорного граніту.

Різні гатунки граніту, ліориту й інших твердих порід знала ще первісна людина. Яскіс давно знали східні народи.

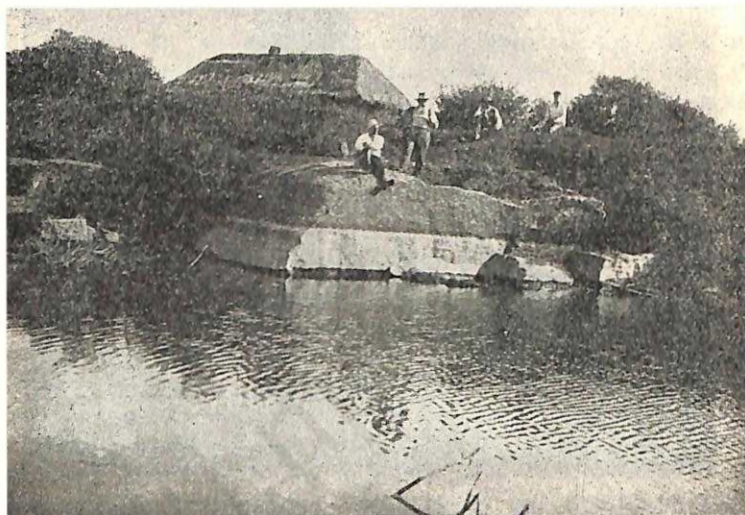

Мал. 46. Будинок крематорію в Москві. Перший будинок у СРСР, оздоблений масою: мелений лабрадорит — цемент (з ініціативи Харківського Соціального Музею)

Мармур широко використовувано в античному світі. Лабрадорит вперше з'явився на ринках Європи 1775 року, коли його привезено до Європи з острова Лабрадору, як корабельний баласт. Крім родовищ Північної Америки, лабрадорит, як ринковий матеріал, відомо в родовищах Швеції та на Україні. Климатичні умовини, за якими видобувається матеріал із північно - американських кар'єрів (острів Лабрадор), обмежують широку ринкову популярність лабрадориту даного родовища. Родовища Швеції дають на ринок лише дві відміни лабрадориту: обидві відміни не мають тих декоративних ефектів, що їх мають кращі гатунки українських лабрадоритів.

Матеріал українських родовищ має до п'ятох головних гатунків, перевищуючи художнім ефектом, багатством спектру плагіоплазових плям матеріал усіх інших родовищ світу. До того ж усі головні гатунки лабрадоритів українських залягають у кількості, що забезпечує ресурси сировини на тисячі років найширшого вжитку.

За такими умовами родовищ та за властивостями матеріалу український лабрадорит набуває всесвітнього

Мал. 47. Кар'єри „головинського“ лабрадориту, залляті водою

значіння. Доказ тому маємо в планах італійсько - бельгійської компанії, що напередодні світової війни виробила проєкт залізниці, яка мала звязати родовища Волинщини спеціально для постачання українського лабрадориту на світовий ринок.

Головні родовища лабрадориту розподіляються в межах України так.

Перлистий лабрадорит із блакитно-металевими „квітками“ по сріблястому полю — в царинах Чернихова на Житомирщині.

Чорний із вогнястими квітками маємо в родовищі Воровська Рудня, поблизу залізниці Житомир —

Коростень. Матеріал цього гатунку, на ринку до останнього часу невідомий, не має собі конкурентів за його декоративними властивостями на всесвітньому ринку й являє першорядний експортний декоративно-будівельний матеріал.

Чорний із райдужними плямами найпоширеніший, має силу родовищ, між ними найзначніші кар'єри: поблизу сіл Сліпчичі, Добрині, Горбелів та Кам'яного Броду. З останнього родовища матеріал наприкінці XIX ст. постачався до Москви на будівництво храму Христа Спасителя. За ті часи його везли з України волами.

Виключну вартість має того самого типу матеріал із родовища поблизу с. Воронцове-Городище на Київщині. Цей матеріал не має собі рівного навіть поміж силою гатунків українських лабрадоритів. Матеріал використовується тепер на бут, а „фахівець“, що його командировано з одної інституції, щоб перевірити варварське нищення родовища, виявив свою компетенцію на тому, що не знайшов різниці між матеріалом воронцовським і матеріалами інших родовищ лабрадориту.

Нарешті, маємо чорний лабрадорит майже без квіт у кількох родовищах Волинщини.

Родовищ лабрадориту на Дніпропетровщині не досліджено, ресурсів, як і властивостей матеріалу, не виявлено. Взагалі слід зазначити, що лабрадоритів українських не досліджено до останнього часу так, як того потребує кожен будівельний матеріал, і можна сказати напевно, що між тою силою літературних вказівок, що ми їх маємо, особливо в роботах Тутківського, є дані про родовища, матеріал яких має ряд відмін, до цього часу на ринку невідомих.

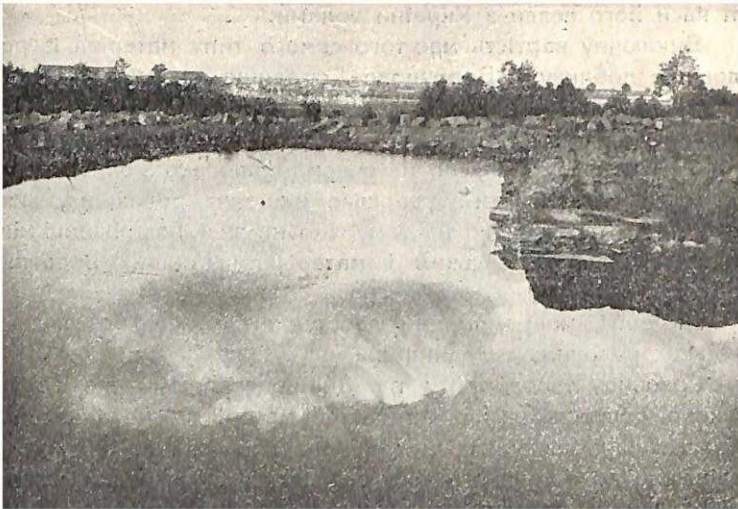
У наших музеях лабрадорити виявлено випадково. Кращий колекційний комплект їх нині переховується в кабінеті одної з бельгійських фірм.

Як матеріал будівельно-декоративний, лабрадорит відокремлюється від усіх інших матеріалів всесвіту. Він об'єднує декоративні елементи будівельних матеріалів типу гранітів (у ринковому розумінні) з елементами тих матеріалів, що їх залічують до категорії вищих гатунків каменю — самоцвітів.

Плями окремого гатунку плагіоплазового шпату, власно лабрадору, що їх розсипано на загальному зеленяво-чорному тлі, відіграють складною гамою чистих металево-синіх фарб, до яких приєднуються всі інші фарби спектру. Характер,

багатство та малюнок цих плям (над якими часами стояв у майстерні с. Абрамцева Врубель) становить і ринкову вартість того або іншого гатунку лабрадориту.

Взявши зокрема з породи куски лабрадору, маємо ювелірний матеріал. У майстернях всесвітньо відомого осередку ювелірної справи Ідара за найкращі гатунки лабрадориту вважали матеріал, що його постачав Барінов із родовища Воронцове - Городище на Київщині перед світовою війною.

Мал. 48. На родовищі чорного граніту при с. Буки (Волинщина). Кар'єри залляті водою

Але в обробці їх не дійшло до нас: кажуть, що їх можна було бачити в житомирського магната барона Штиглиця.

В масі лабрадорит має характер суто монументального матеріалу за своїми властивостями, — це, так би мовити, *material funebre*, самою природою призначений до моментів урочистого маєстатичного порядку.

ГРАНІТ ЧОРНИЙ

На ринках будівельних матеріалів під назвою чорного граніту вживається не тільки власно граніт, а й ряд інших твердих порід, що дають у полірі чорний колір (відміни

габро, діабазу й ин.). Чорний граніт з'явився на ринку з того часу, як незначний службовець одної з берлінських фірм Герлах привіз до Німеччини кілька кусків цього матеріалу із Швеції (друга половина XIX ст.). Жоден будівельний матеріал не мав того успіху, не набув собі так швидко світової популярности, як шведський чорний граніт. Не минуло й десятих років, як стокгольмська фірма „Аціен балагет граніт“ мала власні пароплави, що розвозили матеріал по всьому світі. Одна колишня Росія брала його до 200.000 пуд. на рік, хоч і мала прекрасний ідентичний матеріал поблизу Москви (тверський чорний граніт наметневого походження).

Україна має родовища першорядних чорних гранітів поблизу Коростишева (на Київщині), на Катеринославщині (ст. Пологи), біля Кайдацького порогу й багато інших. Але жодного родовища не використовується. Українського чорного граніту спеціально не досліджено.

ГРАНІТ ЧЕРВОНИЙ

Червоний граніт постачала на російський ринок переважно Фінляндія, почасти Швеція та Норвегія. Частково його брали з родовищ Олонеччини.

Україна має силу гатунків червоного граніту майже по всій площі кристалічної смуги. Є й досить розроблені кар'єри червоного граніту, наприклад, поблизу с. Лезники на Житомирщині, поблизу ст. Ток на Дніпропетровщині. Є й такі першорядні гатунки, як Новоукраїнський червоний граніт та Вознесенський. Отже, за межі місцевого ринку український червоний граніт майже не виходив, не зважаючи на те, що властивості його, різноманітність гатунків, умови залягання мають усі дані, щоб його найширше застосовувати й розповсюджувати.

ГРАНІТ СІРИЙ

Коли ми оглянемо хоча б поверхово ту силу відслонень сірого граніту, матеріалу, якого в такій кількості потребує будівельна справа, що виходять на всьому протязі кристалічної смуги, починаючи від північних країв Волинщини й до Озівського моря, на ту силу гатунків, відмін матеріалу що до його структури, малюнка, кольору та властивостей суто

технічного характеру, то мимоволі постає питання: чому він до останнього часу залишався всебічно невикористаний, обмежуючись лише місцевим ринком?

Чому поряд із силою родовищ першорядних гатунків сірого граніту, що лежать на протязі 600—700 км. від центру, вживав той самий центр другорядні матеріали родовищ, що лежать від нього за 2.000 км. (Урал), або матеріали закордонного походження?

Розбираючись у причинах такого становища так даного матеріалу, як інших будівельних матеріалів українських родовищ, маємо такий висновок: головна причина є кінець-кінцем у тому, що широким колам, навіть фахівцям будівельної справи, ще досі невідомі ресурси продукційних сил України матеріалів даної галузи, що застарілий погляд на Україну, як на країну виключно хліборобську, ще й досі затьмарює уявлення про багатства її надер. Це ми можемо завжди и на кожному кроці перевірити на конкретних прикладах. За шпатором ми ідемо на Мурман, аспіду, потрібного в електробудівництві, на ринку немає зовсім, вохра йде з Кавказу та пробирається таємними шляхами з Польщі, з мрамуром на ринку — голод, навіть фосфорити й до цього часу ми почасти беремо з Альжиру, тоді як усі ці матеріали є на Україні й лежать у родовищах, кількість запасів яких забезпечує найширший вжиток.

І традиції, і протекціонізм дореволюційних часів лише сприяли закордонній агентурі продавати власні матеріали, а умовини землекористування, впертість та задубілість землевласників ще більш допомагали закордонними фірмам досягати власних завдань, обминати економічні інтереси тої країни, ринок якої їм було так легко опанувати, хоч на Україні й не було посесійного права, як то ми мали на Уралі.

Отже, за загальною зміною ситуації властивості будівельних матеріалів України поступовно починають набувати популярності, і за останні часи матеріали, що до того обмежувалися лише місцевим ринком, починають прокладати собі шлях на широкий ринок; приклад тому ми бачимо на двох останніх будівельних сезонах нашого центру, коли український матеріал пристосовано на декоративну обробку найвідповідальніших будинків: інститут Леніна, московський телеграф, крематорій і ряд інших, що ми за них уже згадували.

Але це лише перші кроки, що їх засновано на випадковому й поверховому ознайомленні з ресурсами українських будівельних матеріалів. Ще й тепер більш характерним, більш ілюстративним залишається той факт, що попит із-за кордону на будівельні матеріали з українських родовищ лежить у теках наших держторгів.

Тепер подивімось, в якому стані наші головні матеріали відносно родовищ інших районів що до умов транспорту.

Досить яскраву відповідь на це маємо в схемі, до цього доданій.

З неї бачимо.

1. Граніт сірий, що його постачав до центру Урал, лежить на віддаленні від центра до 2.000 км. Сірі граніти Волинщини, головним ринком для яких за довоєнні часи була Польща, лежить на віддаленні 700 км. З гранітами українськими можуть конкурувати лише матеріали Карельської Республіки. Але за кліматичними умовами перевага залишається за гранітами родовищ українських.

2. У тих самих умовах і граніт червоний.

3. Граніти чорні закордонного походження (Швеція) зовсім не можуть конкурувати з гранітами чорними родовищ українських. Але для цього матеріалу, особливо для розробки його родовищ, неодмінне технічне устаткування, а не ті доісторичні способи за якими й тепер розроблюється українські будівельні матеріали.

4. Лаборит українських родовищ, як ми вже нагадували, має всі дані до виходу на всесвітній ринок.

5. Аспід, що його за довоєнні часи постачала Англія з своїх грандіозних розробок, є в необмеженій кількості в районі Криворіжжя.

6. Пісковець, як матеріал будівельно-декоративний, не досліджено зовсім. Але родовищ цього матеріалу на Україні дуже багато, особливо на Поділлі, де є найвищі гатунки так будівельно-декоративного, як і суто технічного призначення.

7. Мармуру України не досліджено зовсім, коли не брати на увагу родовища Козіївського крупнозернястого гатунку типу *bordillo*, яке родовище за умовинами залягання матеріалу має мало шансів на ринок. Одною з інституцій поточного року знайдено кольоровий мармур бельгійського типу, на який нині вона має замовлення з центру кількістю 300 тонн.

Які ж загальні висновки можна дати з усього того, що сказали?

Вони проказують сами за себе.

1. Родовище українських будівельних матеріалів, як окремої галузи продукційних сил України, потребують спеціального дослідження за певно розробленим планом.

2. Популяризація цієї галузи продукційних сил потребує інших форм, ніж тих, що їх провадилося до останнього часу в формах трафаретної музейної експозиції.

3. Треба організувати окрему інституцію, що об'єднувала б так справу прикладного дослідження українських будівельних матеріалів, як і популяризацію їх так на місцевих, як і експортному ринках.

В умовинах нашої дійсности для українських будівельних матеріалів надходить доба, що її можна прирівняти до часів другої половини минулого століття, коли вугілля та залізо українських родовищ, негайно й несподівано ставши на чолі економічного розвитку України, завоювали ринок СРСР на 75% усього видобутку на терені Союзу.

Тут нам слід звернутися до одного питання: воно допоможе нам узагальнити окремі моменти, виявити своєчасність завдань популяризації каменю українських родовищ і невідмінність відповідних заходів. А саме: яке ж місце посідає камінь у загальному балансі продукційних ресурсів України?

Перепрошую, знов звертаюся до речей абетного порядку.

Граніт. Його в тій або иншій формі вживає кожна будова: фундамент, східці, фасад. За тою житловою кризою, що ми її маємо тепер, за тими перспективами, що ми їх маємо перед собою в галузі розвитку фабрично-заводського будівництва, за станом наших шляхів так провінціальних, як і міських, одна ця галузь, будівництво у вузькому розумінні цього слова, потребує каменю кількістю, яка перевищує й тепер кількість видобутку залізної руди.

Взявши на увагу вживання граніту, як основного матеріалу, на монументальні художні роботи, маємо цей матеріал як один із перспективних (за його художніми властивостями) матеріалів близького майбутнього.

Мавши до того попит закордонний на вищі гатунки українського граніту, що ми маємо в конкретних пропозиціях закордону через Московський Зовнішторг, уявляємо перспективи й масштаб ринку гранітів українських родовищ.

Пісковець з українських родовищ, у формі жорен, точил, брусів, каменю для паперових фабрик, тут постачається в досить широкому масштабі не тільки в межах, а й поза межами України, доходячи до Сибіру. Техніка фабрику не вийшла з стадії доісторичних форм.

Мал. 49. Родовище вапняку коло ст. Великий Анєдоль

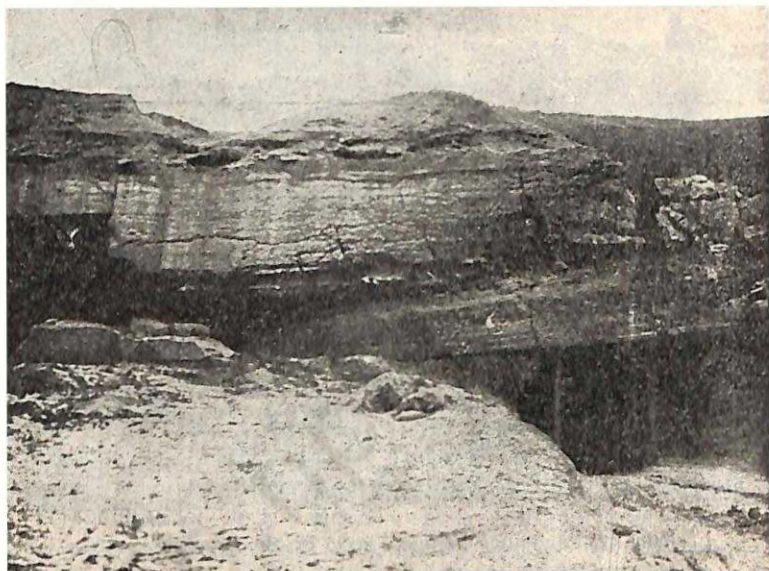
Отже, і в такому стані пісковець постачається в мільйонах пудів.

Вапняк лише для однієї галузи — вживання на флюс — постачається кількістю, рівною кількості видобутку залізної руди. Коли додати до того вживання його в формі цементової маси вапна, матеріялу для цукроварень, маємо масштаб застосування цього матеріялу. Спеціального дослідження вапняків українських родовищ з боку форм всебічного використання їх не маємо.

Любайстер українських родовищ використовується лише, як матеріял на гіпс, що його вживається в будівництві, хірургії, хемічному виробництві. Як матеріял декоративний, не використовується зовсім, не зважаючи на те, що в родовищах України маємо найвищі гатунки декоративного

любайстеру — білого, рожевого, так званого селеніту, які мають усі дані на вихід їх на ринок, утворити окрему галузь, як це маємо в Італії. Зовсім не використовується український любайстер і на новий гіпсовий цемент.

Мергель — основний матеріал цементового виробництва. Нічого говорити про те, яке місце належить цьому матеріялові в найближчому майбутньому. В родовищах

Мал. 50. Кар'єри гіпсу коло Артемівського

України маємо найвищі гатунки мергелю, як матеріялу для цементу.

Поклади кварцу відомі на Україні в усіх гатунках його застосування до керамічного, гутарського, вогнетривалого виробництва. Нині кварц набуває значіння як матеріял так званого кварцового скла, якому належить широке поле застосування, особливо в хемічному виробництві.

Лабрадорити, габро, діябази й багато інших будівельно-декоративних матеріялів знайдуть лише тоді відповідні форми й масштаб застосування, коли вийдуть із кабінетів наших музеїв на світ у відповідних формах широкої всебічної популяризації їх.

Не чіпаючи дрібниць, обмежувачись лише найзагальнішим оглядом даної галузи господарства, маємо зазначити, що нині, не зважаючи на ту примітивність технічних засобів, за якою тепер камінь українських родовищ переводиться на фабрикат, його видобуток уже тепер перевищує кількістю видобуток кам'яного вугілля, перспективи розвитку нашого будівництва, дані на вихід каменю українських родовищ за

Мал. 51. Загальний вигляд кар'єрів сірого граніту коло с. Наталівки

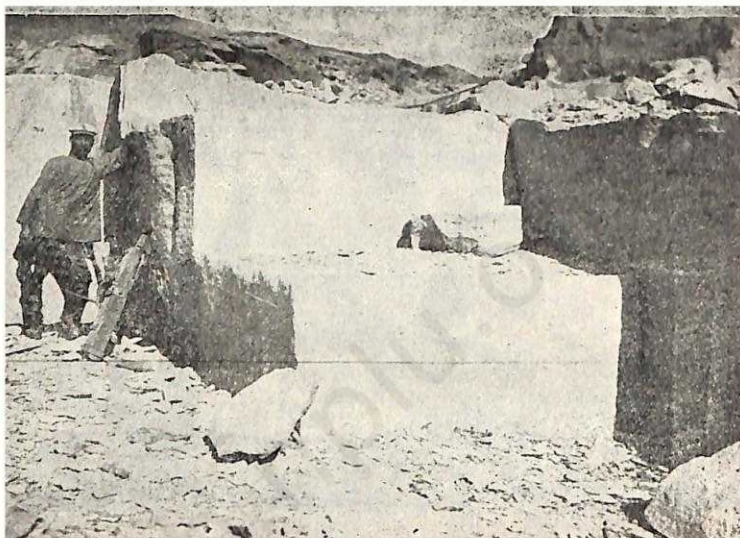
кордон — усе це вимагає від нас звернути увагу на одну з галузей господарства України, що до останнього часу не набула собі тої популярності, на яку вона заслуговує; особливо це стосується моментів художнього порядку, що їх зв'язано з каменем, як матеріалом монументально-декоративним, в яких моментах камінь України за його художніми властивостями має набути в найближчому майбутньому виключного значіння й масштабу його застосування.

Що до родовищ каменю його спеціальних гатунків, будівельно-декоративних, на які так багата Україна й перед якими такі широкі перспективи, то, доки питання не буде розв'язане в усіх трьох напрямках — дослідження, відповідні форми популяризації, використання сучасних досягнень техніки

до переведення сировини на фабрикат, справа залишається в стані можливості прориву закордонного матеріалу, яким і буде заповнений знову наш ринок.

XIX століття було часом, коли надра України дали для всесвіту своє залізо й своє вугілля, XX століття — час, коли вони дадуть йому свій камінь.

Хто ж почне нову добу виходу українського каменю на широкий ринок? Хто вперше вирве з рук нашого каменяра

Мал. 52. Куток Наталівського кар'єру

доісторичний молот? Хто надішле надрам України ту силу, перед якою камінь згубить ті властивості, за якими він стає символом „твердині“?

Прямуючи Великим шляхом — від порогів до моря, може ви, шановний читачу, заскочите випадково на один із кар'єрів будівельного каменю, що лежить саме на протязі вашого шляху, в царинах Запоріжжя: це той ячносірий граніт, що ним минулого року саме в центрі, Москві, на головній його вулиці оздоблено ввесь фасад найвидатнішого грандіозного будинку останніх сезонів — будинку московського телеграфу.

На цих наталівських кар'єрах ви побачите могутні урвища, до їх утворила людина за способом, з яких користувалася людина доісторичної доби.

Незабаром до цих скель надійде каменяр, кине свій мотот, що стільки років мозолив йому руки, і візьме в руки ерфоратор.

І грандіозні скелі наталівських кар'єрів, що споконвіку, ордуючи, стояли над берегами тихої степової річки, жахаючи аменяра своєю непідступністю, зачують нову непереможну илу, перед якою вони стануть танути, як крига по весні: у силу надішло їм Дніпрельстан.

А... Ратнапарикса?

Ратнапарикса — це велика індійська книга, ціла наука, це сказано все, що могла сказати Індія про камінь своєї землі.

Такої книги у нас на Україні немає.

ЗМІСТ

	Стор.
Від порогів до моря	5
З минулого порогів	9
Порогами	21
В околицях Дніпрельстану	37
Піски сипкі	46
На руїнах торговища	58
14 липня 1927 року	69
З Ратнапарикси	77